

A propòsit de Ramon Garrabou. Sombras de progreso. Las huellas de la historia agraria, (Ricardo Robledo, ed.), Barcelona, Crítica, 2010, 504 pàgines

per Pere Pascual i Domènech

Es tracta d'un llibre editat en homenatge i merescut reconeixement a l'obra i a la trajectòria humana i acadèmica d'una persona tan entranyable com és Ramon Garrabou. En la introducció, Ricardo Robledo aporta un excel·lent esbós de la decisiva contribució de Garrabou al desenvolupament de la història agrària al nostre país durant aquestes darreres dècades. Un preàmbul il·lustrat amb cites de la intervenció de Jaume Torras en l'acte d'homenatge que se li va retre a la UAB el 2008 i d'un article inèdit d'Enric Tello («L'home de la pipa») que ens apropen, més enllà dels destacats i incontrovertibles mèrits de la seva activitat historiogràfica, a la seva personalitat humana: el seu sentit de treball en equip, la seva manera de fer, el seu tarannà planer, el seu compromís amb els més febles... El llibre integra un total de tretze estudis aportats per amics, col·legues i deixebles i es vertebrava entorn de tres grans apartats dedicats a: «L'evolució de la societat pagesa: ¿la fi d'una època?»; «Models de canvi rural»; i «Aspectes ambientals del creixement agrari». El comú denominador de tots els estudis és la història agrària, tot i que es caracteritzen –com és ineludible en tota obra de caràcter miscel·lani– per una rica diversitat temàtica i d'enfocament. Pel seu interès i caràcter innovador, cadascuna d'aquestes contribucions mereix una ressenya específica, la qual cosa implica, de manera inevitable, que si volem anar més enllà d'una mera notícia telegràfica, el comentari del llibre exigeixi l'espai no d'una, sinó de tretze ressenyes.

El primer apartat s'inicia amb l'aportació Isabel Alfonso, «Iglesias rurales en el norte de Castilla: una dimensión religiosa de las luchas campesinas durante la Edad Media». L'autora estudia l'actitud de pagesos i capellans de poble envers el pagament (i distribució) del delme i altres exaccions feudals sobre la base de la documentació publicada del monestir de San Salvador de Oña (Burgos) durant els segles XII-XIII. Exhuma dissidències entre l'església parroquial sota control del monestir, i els veïns i els clergues elegits per les comunitats pageses, que es concreten en l'abandonament de la parròquia i la celebració del culte en ermites convertides en el que denomina veritables esglésies *difuses* i comunitàries que reben els pagaments de delmes, primícies, etc., que així es quedaven al poble i eren controlats per la comunitat. Les esmentades resistències i la proliferació d'esglésies difuses donaren lloc a nombrosos conflictes reflectits en la documentació: plets i concòrdies. Per contra, l'autora observa que en terres del regne de Lleó, no hi constància d'ermites esdevingudes centres de culte, en oposició a la parròquia senyorial, però hi detecta tensions entre *concejos* i diòcesis i monestirs entorn dels repartiments dels drets i de la designació dels clergues locals. Per assolir una comprensió més gran d'aquestes resistències pageses, proposa diferenciar pràctiques religioses lícites i il·lícites (no pas herètiques o anticlericals), tot i que reconeix que les concòr-

dies formalitzades entre les institucions eclesiàstiques i les comunitats pageses eren oposades a la doctrina difosa pels concilis, sínodes o visites pastorals. Recalca que l'estudi d'aquestes actituds requereix aprofundir la investigació «sobre la cultura política de la pagesia que incorpori i integri en el seu estudi l'imaginari religiós que era part de la seva visió del món». En definitiva, considera que la incorporació d'aquest element pot portar a la superació d'interpretacions excessivament *lineals*, al seu entendre, com les de Reyna Pastor que parla d'un «proletariat clerical» que «lluitava amb la població pagesa enfront de l'alt clergat pel dret a la massa decimal, en un moviment que considera de resistència a l'avenç feudal de l'Església»; o de Le Roy Ladurie, que relaciona la resistència al pagament del delme (a Montailou) amb l'heretgia càtar i l'anticlericalisme i amb un difús ideari igualitari heretat del cristianisme primitiu. Es tracta, doncs, d'un plantejament innovador que pretén aprofundir sobre els aspectes ideològics i culturals i la manera d'entendre la religiositat per explicar les actituds de la pagesia davant les prestacions eclesiàstiques, que possiblement no s'ha de contraposar a les interpretacions existents, sinó que ha de contribuir a complementar i enriquir la nostra comprensió de la dialèctica entre la pagesia i l'afirmació del poder eclesiàstic.

Ángel García Sanz, «No se ponía el sol... ni el hambre. Imágenes de la pobreza en el mundo rural castellano en tiempos de Carlos V y Felipe II», aporta una recerca centrada en Sepúlveda i la seva *tierra* (Segovia). L'estudi s'inicia amb l'anàlisi de la comptabilitat de l'església, casa i hospital de San Cristóbal de la Caridad, tant pel que fa als seus ingressos com a les almoines distribuïdes del juny de 1532 al juny de 1533, que permet copsar l'amplitud de la pobresa en una Castella que tot just acabava d'encetar el seu esclavissament arrossegada pels fasts imperials. Ens mostra que en les dècades posteriors, la població d'aquesta *villa* començà a davallar; el *repartimiento* que corresponia pagar al *concejo* en concepte de *servicio*, *alcabalas* y *tercias* s'incrementà; i que, paral·lelament, s'abandonà la tradició de repartir la càrrega fiscal en funció d'un barem de riquesa per a un repartiment igualitari entre veïns benestants i pobres. El repartiment desigual de la càrrega impositiva contribuï a agreujar la situació i motivà una protesta veïnal, seguida d'una *averiguación* i d'una disposició reial (el 1553) que reduí l'import del *repartimiento* i ordenà que es tornés a cobrar en funció del nivell de renda del veïnat. Tot i així, l'autor evidencia que les posteriors *averiguaciones* reials (de 1561 i de 1584) posen de manifest, d'una banda, que la pressió fiscal en concepte d'*alcabalas* y *tercias* seguí augmentant i, de l'altra, la creixent importància de l'ingrés obtingut per la hisenda reial de la venda de *tierras baldías*. Una via per evitar que el veïnat hagués d'incrementar, encara més, la seva aportació en metàl·lic va ser, doncs, la venda de *baldíos*, la qual cosa implicava que pagar al rei significava una constant privatització de comunals. Però això no evità l'augment de les rendes *concejiles* –i de la pressió fiscal en un context de caiguda de la població– per fer front als pagaments i, assenyala, que aquest procés s'havia volgut identificar amb la causa unívoca de «la crisi econòmica que es gesta en els territoris centrals de la Corona de Castella en les darreres dècades del segle XVI». En aquest sentit, l'autor indica que el delme significava una càrrega més pesada que la fiscal per a la pagesia castellana i, per il·lustrar-ho, aporta una estimació de la distribució de la

collita cerealícola a la *tierra* de Sepúlveda pels volts de 1587: delme, 9,3%; impostos reials, 8,2%; renda de la terra, 20%; llavor, 21,3%; i producte disponible per a la pagesia 41,2%. I observa, de manera enraonada, que: «No s'entén gaire el perquè la historiografia emfatitza tant sobre els impostos i els seus prejudicis durant l'època dels habsburg i gairebé no parla del delme». Sigui com sigui, el que es desprèn d'aquest estudi és que si el 1532 el nombre de pobres al *concejo* de Sepúlveda era ja considerable –com ho evidencia l'activitat assistencial de la dita església i hospital–, a la darrerria d'aquest segle, la situació de la seva pagesia havia empitjorat de manera radical i que la major part dels seus veïns malvivien i consolaven les seves «penalitats pensant que caminaven en un 'vall de llàgrimes'. Per recordar-ho permanentment, hi havia els capellans, 39 només a la *villa*». En definitiva, és interessant el recordatori que formula García Sanz en aquest estudi sobre el fet que sovint quan s'analitza la decadència de Castella, a partir de la fi del segle XVI, s'emfatitza l'increment desbordant de la pressió fiscal i s'oblida que aquesta se sobreposa a una exacció feudal molt carregosa.

L'estudi de Domingo Gallego, Iñaki Iriarte i José M. Lana, «Las Españas rurales y el estado (1800-1931)», té per objecte mostrar que els «llogams veïnals i interfamiliars foren clau en la millora de les capacitats individuals i col·lectives per fer front a la gestió dels recursos naturals, a la negociació política, al canvi tècnic, al desenvolupament de les activitats mercantils o a l'organització dels processos migratoris» de la pagesia espanyola. Els autors analitzen aquesta qüestió des de la perspectiva de la política comercial i de la privatització de la gestió dels boscos públics. Evidencien que l'emergència de l'Estat liberal implicà –en el context d'un sistema parlamentari oligàrquic– que el comerç exterior esdevingués un instrument essencial per fer rendibles les explotacions agràries via preus; la liberalització del mercat i la modernització dels sistemes de transport afavoriren l'increment de la comercialització; la reestructuració dels drets de propietat i de la distribució del producte donà lloc a l'afirmació de l'individualisme agrari i a l'ampliació de la superfície cultivada. I que l'acció de l'Estat assolí especial intensitat en les desamortitzacions que determinaren la liquidació de la major part dels comunals i la pràctica dissolució de les comunitats de *villa y tierra* a Castella i Aragó. Però detecten que aquest procés topà amb resistències locals i mediambientals, i assenyalen que el 1900 subsistien comunals en zones de muntanya aïllades i on era difícil ampliar la superfície cultivada. El boscos públics (d'aprofitament dispar i molt concentrats a la meitat septentrional del país) encara representaven el 26% de la superfície forestal i oferien el 13% del producte total. Els autors sustenten que l'esmentada política tingué la seva fi amb la crisi agrària de la darrerria del XIX, que obligà l'Estat a modificar les polítiques comercial i forestal i a impulsar el canvi tècnic, la irrigació, el cooperativisme, la redistribució de la terra..., i a afavorir el desenvolupament de la indústria agroalimentària. I, d'altra banda, observen el desplegament d'una política orientada a transformar els boscos públics en subministradors de primeres matèries (fusta, resines, espart, suro...), sovint explotats per concessions en arrendament per empresaris privats. Els veïns afectats s'hi resistiren, la qual cosa determinà que l'explotació privada dels boscos públics coexistís, en molts indrets, amb els aprofitaments tradicionals. En aquest context, apunten que l'emigració i l'avenç del pro-

cés de «mercantilització pogué ser també [...] una circumstància que atorgà nou valor als vincles comunals i veïnals» que oferien béns públics com seguretat, xarxes d'informació i finançament (potenciat per les remeses dels emigrants)..., i, en definitiva, van facilitar a les famílies pageses l'accés als mercats, al crèdit i a noves tècniques.

En el decurs del primer terç del segle xx, veuen el procés esmentat relacionat, en algunes zones del país, amb l'expansió de l'agricultura familiar mitjançant el repartiment de comunals, redempció de censos, intensificació dels conreus per la irrigació..., tot advertint que la presència de poders oligàrquics podia imposar dinàmiques diferenciades. I, d'altra banda, assenyalen que la creixent politització de pagesos i de treballadors del camp durant aquest període potser no era tant una manifestació de descomposició, sinó, en molts casos, un intent de recomposició de la comunitat rural. En el benentès que «la comunitat veïnal no era igualitària i democràtica, sinó excloent i jerarquitzada en diversos graus, i que no exclou relacions clientelars i de patronatges, com tampoc la *patrimonialització* del poder». En definitiva, els autors sustenten la hipòtesi que les xarxes veïnals tingueren un paper rellevant a l'hora d'atenuar l'impacte de les polítiques estatals i de capacitar les explotacions familiars per actuar en el mercat i evitar uns majors desequilibris socials; que l'actuació de l'Estat a llarg termini, no solament es veié condicionada per les elits terratinents, sinó també per resistències protagonitzades per la pagesia «des de baix». I que, finalment, la política estatal de caire mercantilitzador i elitista anà canviant fins a esdevenir «corresponsable de la consolidació de formes de cooperació no mercantils que milloraren el marge de maniobra polític i comercial de la pagesia». Ho exemplifiquen en les polítiques estatals de foment al canvi tecnològic, a la inversió en infraestructures i en centres d'investigació agronòmics, al cooperativisme, o el suport al blat i a la indústria agroalimentària..., que contribuïren a pal·liar les debilitats de les explotacions pageses. Les hipòtesis aportades en aquest estudi són indubtablement suggeridores: l'existència de la nova direcció de la política agrària és, més o menys, coneguda, però, en canvi, manca precisar-ne l'abast i en quina mesura va servir per consolidar l'explotació familiar pagesa i per limitar l'èxode rural de la segona meitat del segle xx.

Ricardo Robledo, «El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939)», troba cert paral·lelisme entre la reforma agrària de la II República i els repartiments de terra efectuats pels il·lustrats a partir de 1766, també «des de dalt». El que estava en qüestió a l'Espanya del primer terç del segle passat era l'existència de la gran propietat territorial. L'autor contraposa la gran explotació «més eficient econòmicament, és a dir, amb un major producte net, d'explotació ramadera (i conservacionista), si ens referim [...] a l'explotació de devesa» i el model pagès, més intensiu, més agrícola i enfocat a maximitzar el producte. Es tracta de dos sistemes que presentaven grans antagonismes: el primer expulsava població, el segon n'absorbia; el primer tenia una major productivitat per actiu ocupat, el segon, un major rendiment per unitat de superfície... La gran propietat explotada de manera extensiva implicava dramàtiques desigualtats en la distribució de la renda. El problema social que comportava havia estat motiu de preocupació i de reflexió a tot Europa i això, unit al temor suscitat per la revolució bolxevic, determinà que a diversos

països s'efectuessin reformes agràries d'un abast desigual. Mentrestant, a Espanya no reeixí cap iniciativa reformista. En aquest context, l'impacte de la «gran depressió» sobre les exportacions de productes agraris anà aparellada d'una creixent conflictivitat política i social als latifundis del sud. La situació esdevingué insostenible –l'atur conjuntural se sobreposà a l'estructural de les comarques especialitzades en l'olivar– i forçà la disjuntiva de reprimir violentament el malestar dels treballadors del camp o d'impulsar una reforma agrària que contribuís a calmar els ànims i evités una revolta pagesa i un repartiment violent de la terra. L'autor assenyalava que va ser en aquest moment quan la qüestió del «problema de la terra» deixà de ser objecte de «discussions de saló» i esdevingué un element programàtic del reformisme republicà. En aquest sentit, Robledo invoca una cita del ministre Ruiz Funes, que, a la primavera de 1936, digué que la reforma agrària havia de possibilitar «la definitiva consolidació a Espanya d'una República democràtica...».

L'autor segmenta l'estudi de l'intent, finalment avortat, de reforma agrària republicana en tres parts i un epíleg. La primera part està dedicada a analitzar l'estructura de la propietat de la terra i assenyalava que la qüestió agrària no es podia reduir al latifundi de l'Espanya meridional a causa de la multiplicitat de tensions derivades de la cessió de terres (sota formes contractuals diverses) a tercers per propietaris sovint absentistes, que van obligar a generalitzar el registre de la propietat expropiable, i també la por i la reacció de la classe terratinent. Tot i així, el reformisme agrari republicà decidí concentrar la seva actuació en el sud-est espanyol, on hi havia una distribució més desigual de la terra, on imperava un major atur encobert i forçós, i on unes explotacions molt extensives fonamentades en el monocultiu dificultaven la creació d'ocupació estable. Robledo insisteix que els enginyers agrònoms republicans no desconeixien la influència dels condicionaments agroclimàtics, tot i que –contra el parer d'algunes «ortodòxies»– veien el latifundi com un niu d'ineficiències i, sobretot, com una font d'atur forçós i d'instabilitat política i social. Els coetanis coneixien bé aquest problema. L'autor cita un escrit de Flores de Lemus (de 1914), que amb la seva habitual lucidesa, deia que la «concentració de la propietat representa el major mal no solament per a l'agricultura, sinó també per a la constitució social d'Espanya». Respecte a les catorze províncies latifundistes àmbit de la reforma, Robledo aporta informació inèdita sobre el nombre de jornalers, la magnitud de l'atur i de la propietat expropiable. El jornalers (prop de 500.000) equivalien a un terç de la població activa (el 44% a Andalusia); el 1933 els aturats (167.782) significaven el 33% del total de jornalers; en aquesta àrea, la propietat expropiable –finques de més de 250 ha– era de més de 4,6 milions d'hectàrees, equivalent a una quarta part de la superfície productiva, i la superfície cultivada només era la meitat de la productiva. Hem d'estar d'acord amb l'autor que estem parlant d'unes magnituds que tenien un pes suficient perquè qualsevol actuació tingués un impacte significatiu i uns efectes multiplicadors sobre el conjunt de l'economia.

A la segona part, Robledo evidencia que l'estructura de la propietat territorial implicava atur forçós –sense la cobertura de l'estat del benestar– i salaris de fam, però indica que qualsevol intent de redistribució de la terra significava actuar contra una classe terratinent, que malgrat la lacra de l'absentisme, havia desenvol-

lupat unes explotacions caracteritzades per una bona adaptació al medi i una elevada rendibilitat econòmica. En definitiva, admet que l'opció per la gran explotació de ramaderia extensiva i el cultiu *al tercio* estalviava despeses de supervisió del treball assalariat de sistemes més intensius i potenciava el guany pel fet que la totalitat o la major part dels *inputs* procedien de l'agricultura orgànica. I també que les desigualtats que generava exigien legitimar-ne el manteniment amb: elevades dosis de «resignació cristiana» i una diversitat d'almoines; l'actuació mitjançera o repressiva de l'entramat institucional constituït pel governador, l'alcalde i la Guàrdia Civil; i, en moments de crisi, amb els «alojamientos», règim de repartiment dels aturats entre els grans terratinents i arrendataris, que era insatisfactori per als beneficiaris i encara més per als que assumien el cost d'aquesta «almoina laboral». Ens recorda que els dits mecanismes estabilitzadors van deixar de ser operatius a partir de 1931, arran de l'afiliació pagesa al sindicalisme socialista i anarquista i dels decrets del govern republicà, que va anorrear el principi de «llibertat» del mercat de treball en el latifundi. I que l'esmentada situació coincidí amb el col·lapse d'algunes vàlvules d'escapament, com l'emigració estacional de segadors i collidors, o de la pluriocupació en limitar-se els programes d'obres públiques. El govern republicà confià que la sortida d'aquest atzucac seria la reforma agrària pensada per solucionar l'atur implantant un sistema de petita explotació pagesa. La proposta estava fonamentada en un bon coneixement agronòmic de les potencialitats de l'agricultura espanyola. Reconeixuts enginyers com Carrión, Alcaraz o Vázquez Humasque van intervenir en la seva formulació; aquests no posaven en dubte la rendibilitat privada de la gran explotació, però qüestionaven que aquest hagués de ser el principal objectiu de la política agrària. Enfront la disjuntiva entre interès privat i interès social, optaren pel foment i la difusió de la petita explotació, perquè era conegut que el petit productor limitava el guaret, obtenia bons rendiments a base d'intensificar les aportacions de treball, feia un ús més intensiu de l'abonament orgànic... En definitiva, se sabia que el que no era rendible als *cortijos* ho era a les petites parcel·les dels *ruedos*. En aquest sentit, l'autor ens diu que s'ha constatat l'existència d'una relació inversa entre la mida de l'explotació i la productivitat dels factors, la qual cosa determina que avui dia, el Banc Mundial recomani la implantació de polítiques de redistribució de la terra a petits productors per raons tant d'eficiència com d'equitat. Els reformistes de la República creien el mateix i confiaven en el potencial de les petites explotacions per disminuir les desigualtats, reduir l'atur i intensificar la producció agrària, encara que la generalització d'aquesta agricultura pagesa als latifundis presentés dificultats considerables. Robledo ens mostra que aquesta actuació estava inscrita en un projecte de desenvolupament agrari fonamentat en la demanda interna –molt adient en un moment de crisi mundial que incidia negativament sobre les exportacions, impedia l'emigració i afavoria el retorn dels emigrants– del que s'esperava que generés un cercle virtuós per efecte de l'expansió de la demanda de productes manufacturats, serveis i, sobretot, béns de capital (bestiar, mitjans de transport, maquinària, adobs...). I assenyala, enraonadament, que la seva materialització només es podia assolir amb una elevada inversió pública i amb la creació d'un banc de crèdit agrícola eficient.

En la tercera part de l'estudi, Robledo exposa les causes que determinaren el fracàs de la reforma agrària. La més important, sens dubte, va ser la reacció política de les elits terratinents, que tingué una manifestació primerenca amb la formació del bloc agrari salmantí (embrió de la futura CEDA) constituït el 1931, que comptà amb suport popular mobilitzat per forces de dretes i del clergat, i significades nissagues de la noblesa espanyola li donaren suport. La reacció contra la reforma es manifestà amb la generalització de l'associacionisme dels propietaris, l'acomiadament d'arrendataris, l'enfonsament de la inversió agrícola, l'amenaça de deixar els camps sense conrear... I, d'altra banda, la realització de la reforma quedà aturada per manca de recursos financers a causa de restriccions pressupostàries, inoperància de la reforma fiscal i, finalment, per la seva suspensió durant el bienni de governs conservadors. El projectat Banco Nacional de Crédito Agrícola no s'arribà a constituir, i sense aquest instrument, la reforma difícilment podia reeixir. La seva viabilitat depenia (com evidencià Vázquez Humasque) que un 70% de les despeses es dediquessin a proporcionar capital d'explotació als pagesos assentats, i el 30% restant a indemnitzar els propietaris expropiats. L'autor titula l'epíleg «Rèquiem per a la pagesia espanyola». Recorda que el moviment pagès d'ocupació de finques adquirí certa intensitat a partir del març de 1936, però que, tot i això, s'arribà al juliol sense que la transferència de terres hagués assolit cotes significatives. El balanç que es podia fer –en el moment que esclatà la guerra– era que el reformisme agrari republicà havia quedat frustrat per l'èxit obstructionista conservador. En aquest context, resulta encara més aberrant i injustificable la sagnant repressió desfermada per l'exèrcit franquista a les províncies de l'Espanya latifundista –que va controlar des de les primeres setmanes de l'aixecament– i que Robledo xifra en un total de 62.205 assassinats, especialment de jornalers agrícoles residents en poblacions on havia arrelat el sindicalisme i hi havia hagut una conflictivitat més intensa. Els jornalers de l'Espanya meridional, després de la implacable repressió durant i després de la guerra, van perdre tota esperança de poder assolir una subsistència digna, i només els quedà la sortida d'un èxode massiu que tingué lloc entre 1955 i 1974. L'autor sosté que això implicà que la reforma agrària deixés de tenir sentit. En canvi, no troba del tot convincent la hipòtesi d'aquells que qüestionen l'oportunitat de la reforma agrària republicana invocant que atesa la caiguda de la població activa agrària a tots els països desenvolupats, inherent «al model de creixement econòmic [...] quin sentit tenia mantenir la gent al camp quan al cap de poc temps s'havia de produir el gran èxode rural». L'expressada consideració el porta a qualificar la reforma de solució conjuntural, que, en el cas que s'hagués pogut realitzar, hauria palliat, a curt termini, el problema de l'atur del sud-est espanyol (i, perquè no dir-ho, de la fam). Es mostra menys taxatiu pel que fa als seus efectes a mitjà i a llarg termini, tot i que insinua que hauria contribuït a potenciar les capacitats productives del país, a limitar els desequilibris i a millorar l'equitat. En definitiva, penso que hem d'agrair a Ricardo Robledo la reivindicació de la reforma agrària republicana que fa en aquest assaig, tot i que ho fa d'una manera continguda davant els arguments dels defensors del latifundi invocant que aquest genera un elevat «producte net» –a costa de la misèria i precarietat extrema de la força de treball ocupada– i de les seves suposades virtuts «conservacionistes». Al llarg del seu estudi, també

s'insinua –encara que potser no de manera prou explícita– que el pas a la petita explotació pagesa hauria pogut millorar (com ho acredita arreu) l'eficiència de l'agricultura de l'Espanya meridional. Sigui com sigui, si hagués reeixit aquesta opció, és segur que l'èxode rural que experimentaren les esmentades regions no hauria estat tan intens ni hauria tingut lloc en condicions tan dramàtiques.

Josep Fontana, «La crisis de 2006-2008. Unas reflexiones desde la perspectiva de la historia agraria», indica que el tret més destacat de la primera dècada del segle XXI és la crisi econòmica (iniciada als EUA el 2007) que s'ha estès a nivell mundial. El seu origen el veu en l'abandonament (després de 1980) de les polítiques orientades a assolir la plena ocupació i en el trencament de la relació entre els increments de productivitat i dels salaris com a motor de l'expansió de la demanda, polítiques que van ser substituïdes per l'expansió del crèdit i la inflació del preu dels actius. Aquest procés s'ha acompanyat d'una creixent onada especulativa –alimentada, a més, pel desmantellament de tota mena de regulacions del sector financer– que als EUA adquiriren especial intensitat. Recorda que la Reserva Federal reduí els tipus d'interès fins a esdevenir negatius en termes reals i que això comportà que endeutar-se es convertís en font de lucre i donà lloc a l'eclosió de la bombolla immobiliària i a una dèria consumista que –unida a la caiguda dels salaris reals– portà a que la taxa d'estalvi passés a ser negativa. I que la banca va coadjuvar a intensificar enormement aquest procés «empaquetant» les hipoteques de baixa solvència (*subprime*) amb altres actius per minimitzar el risc, per tal d'obtenir guanys considerables amb la venda d'aquest producte financer. Evidència que l'onada especulativa es recolzà, cada vegada més, en operacions de futurs (derivats) i, sobretot, en contractes d'assegurament del risc (*credit-default swaps* o CDS) assumit pels compradors d'actius financers, que han crescut de manera exponencial en funció del nombre de transaccions i de les successives assegurances d'aquests actius. La teoria que l'empaquetament de diversos valors de qualitat diferent disminuïa el risc se'n va anar en orris quan esclatà la bombolla especulativa arran que les hipoteques no es van pagar i els seus tenidors anaren acumulant pèrdues no assumibles, la qual cosa ocasionà fallides i el col·lapse dels mercats financers. Fontana assenyalà que la il·lusió alimentada per molts economistes «il·luminats» amb el convenciment que el mercat s'autoregulava –amb la complicitat d'aquells que van callar per conveniència– va impossibilitar evitar el desastre. Posa com a exemple el fet que el juny del 2007 Greenspan –anterior president de la Reserva Federal– encara lloava les excel·lències del nou món de l'economia global, resistent, oberta i autocorrectora, i es refermava en els principis liberals de la propietat i no interferència de l'Estat; i que el 2004, Bernanke –l'actual president de la Reserva Federal– deia que la baixa inflació de les dues dècades precedents havia tingut efectes positius en el creixement, havia reduït la volatilitat de la producció i de l'ocupació, i havia determinat que las recessions fossin menys sovintejades i intenses. Passats dos anys de la crisi de les *subprime*, Fontana observa que els grans bancs (amb alguna baixa) subsisteixen, els seus executius s'han enriquit més, i les seves inversions amb els diners aliens són més arriscades que mai. El que no s'ha superat és la xacra de l'atur que ha deixat la crisi, ans al contrari, ni es pot preveure quan podrà ser absorbit, i hi ha qui opina que molts dels aturats ho seran

de per vida i que la subsistència d'aquesta situació d'atur estructural serà motiu d'inestabilitat social.

Tanmateix, l'autor considera que la crisi financera d'aquests darrers anys és una manifestació més d'una crisi més global i profunda, que té una altra manifestació en l'augment del preu dels aliments, que el 2007-08 provocà revoltes de subsistències en dotzenes de països i que palesa l'existència de desequilibris estructurals en la cadena alimentària mundial. Ens recorda que la FAO reconeixia (el 2009) l'abast del problema en constatar que malgrat les bones collites de cereals i l'existència d'estocs, els preus seguien pujant. És a dir, que es comença a entreveure la fi del somni d'un creixement il·limitat de la producció d'aliments –que semblava garantir el progrés científic i tècnic–, i això ha causat pànic als països desenvolupats. Evidència que els motius de preocupació són justificats: la «revolució verda» a la Índia ha arribat al seu esgotament; ha fracassat l'intent de conreu de cereals a l'Àrabia Saudita en exhaurir-se els aqüífers del subsòl... Esmenta que un grup de funcionaris, banquers i homes de negoci saudites cridà, el 2009, Robert Ziegler –botànic i director de l'International Rice Research Institute– per donar-li a conèixer un projecte faraònic de produir arròs a gran escala als països africans de Mali, Senegal, Sudan i Etiòpia. Enumera diversos intents d'apropiació de terra (*land grabbing*) existents a l'Àfrica per posar en conreu l'extens territori de sabana que va des de Guinea a Etiòpia. Recorda que, actualment, uns 40 milions d'hectàrees de terres de conreu (la meitat a l'Àfrica) han estat cedides en arrendament, o estan en procés de ser-ho, a grans corporacions, la qual cosa ha significat l'expulsió dels petits pagesos que les conreaven per a la seva subsistència. Esmenta que, entre el 1985 i el 2007, a Colòmbia ha tingut lloc l'apropiació violenta de 6 milions d'hectàrees i l'expulsió de 3 o 4 milions de pagesos, amb el beneplàcit dels governs que, a més, han impulsat aquesta expropiació amb la concessió de crèdits i desgravacions per dedicar les terres a la ramaderia extensiva i a cultius d'exportació destinats a l'obtenció de biocombustibles. I, d'altra banda, posa de manifest que aquest procés es desenvolupa paral·lelament a la privatització de l'aigua, que comporta que els pagesos vegin arrabassats els seus drets comunitaris sobre aquest bé essencial, sovint amb l'excusa de construir grans pantans. L'execució d'aquestes obres a la Índia (on s'han construït 3.300 grans preses) ha implicat l'espoli de milions de pagesos que han acabat vivint en la misèria als suburbis de les grans ciutats. El mateix succeeix a l'Àfrica sota el patrocini del Banc Mundial, on la construcció d'embassaments s'efectua sense tenir en compte la sort dels petits pagesos expropiats i desplaçats. L'autor assenyala que la creació forçada de grans explotacions ha estat defensada, des del liberalisme ortodox, per Paul Collier –un professor d'economia d'Oxford–, que sosté que la solució del problema de la manca d'aliments i de la pobresa africana passa pel desenvolupament d'una agricultura comercial a gran escala que empli l'enginyeria genètica, aniquilant l'agricultura pagesa tradicional de petits productors preocupats per la seva subsistència, que, al seu parer, no tenen capacitat empresarial ni d'innovació. Per fer-ho possible, sosté que els governs dels països africans no ofereixen la seguretat –les seves forces militars són part del problema– ni la responsabilitat per garantir aquesta transformació, per la qual cosa creu imprescin-

dible una intervenció militar externa. En definitiva, es tracta d'una proposta des-carnadament neoimperialista.

En aquest sentit, Fontana adverteix que el mite de la superioritat de la gran explotació comercial –que té les arrels en la presentació de la revolució agrícola anglesa com a model d'aplicació universal– amaga el fet que hi ha alternatives viables i socialment més justes. Recorda que el model britànic acabà fracassant a la darrerria del XIX a causa de la seva incapacitat d'adaptar-se als increments salarials, que ni la intensificació de la mecanització va fer possible la subsistència del cultiu directe i que la classe terratinent cedí, progressivament, les terres en arrendament. Recorda també que la gran explotació només ha funcionat en plantacions colonials (de sucre o de te), on existien condicions polítiques que garantien una mà d'obra molt barata i on els impostos eren gairebé inexistent. En canvi, evidencia que l'alternativa de la petita explotació pagesa auxiliada pel crèdit, l'assessorament i el cooperativisme no té per què implicar un cultiu tradicional i retardatari. Esmenta el fet que els milions de petits pagesos de la meitat sud del planeta produeixen la major part de les collites bàsiques per alimentar la humanitat; afirma que no hi ha res que avali que el petit pagès sigui un obstacle i que la gran explotació hagi de ser, indefectiblement, més eficient; i afegeix que tampoc no es poden acceptar, de manera acrítica, les hipòtesis liberals sobre els comunals, atès que s'ha pogut constatar que la gestió comunitària dels boscos pot ser molt eficient. Fontana assenyala que l'actual conjuntura, exigeix «revisar les bases amb les quals hem estat treballant, abandonant els models lineals d'evolució que erigien la industrialització de fàbrica, i el seu necessari complement, la gran explotació agrícola comercial, com el punt d'arribada obligada». Planteja també la necessitat d'abandonar les interpretacions eurocèntriques i el mite de la continuïtat del progrés per cercar la contingència. El moment és crític, amb 1.020 milions d'éssers humans (el 2009) aclaparats per la fam i amb unes perspectives gens engrescadores, atès que els dirigents mundials, en lloc d'intentar pal·liar el desastre, pensen com treure'n profit. Pensa que la resposta de l'historiador davant la gravetat del problema s'ha de fonamentar en la denúncia de mites (com les simplificacions de Collier, que justifiquen l'apropiació per les grans empreses de les terres africanes emprant, si és necessari, la força) i l'aportació d'elements per assolir un ús productiu i, alhora, socialment just de la terra. En definitiva, com el lector haurà pogut apreciar a través d'aquest excel·lent assaig, Josep Fontana, no solament ens subministra, una vegada més, instruments per entendre millor, des d'una perspectiva històrica, els problemes del nostre món, sinó que aporta elements per tractar d'enfilar-ne la solució des de la màxima equitat social.

La segona part del llibre s'inicia amb l'estudi de R. Congost, J. Planas, E. Sagner i E. Vicedo, «¿Quién transformó la agricultura catalana? Los campesinos como actores del cambio agrario en Cataluña. Siglos XVIII-XX», dedicat a precisar el paper de la pagesia en el canvi experimentat per l'agricultura catalana durant aquest període. Els autors indiquen que volen contribuir, a més, a esvaïr la imatge que sovint s'ha donat de la pagesia catalana qualificant-la de retardatària, conservadora o poc innovadora. El treball es remunta al creixement agrari del segle XVIII, recapitulant el conjunt de transformacions –que va descriure magistralment Pierre Vilar– que implicaren un augment del producte per via extensiva i, sobretot, per via intensiva

amb notables increments de productivitat per actiu ocupat i de rendibilitat per unitat de superfície. En aquest assaig es puntualitza que l'esmentada expansió donà lloc a un enorme augment del nombre de petites explotacions familiars sobre la base de contractes de rabassa morta a les comarques vitícoles, o mitjançant la cessió de terres per al cultiu de cereals a parceria a les de Girona, o de llicències de cultiu o a parceria a les de Lleida. I s'adverteix que els propietaris van atribuir l'èxit relatiu de l'agricultura catalana a la bonesa dels contractes –rabassa morta, emfiteusi o masoveria–, que havien evitat la formació d'un proletariat agrícola i afavorit una distribució més equitativa de la renda que en altres regions d'Espanya. Els autors també assenyalen que les millores van tenir lloc, bàsicament, en les petites explotacions, en condicions molt precàries per a la pagesia i sovint en confrontació amb els propietaris. En aquest sentit, indiquen que els avenços més evidents van ser la generalització del sistema de *colgats* i *capficats* en el cultiu de la vinya, efectuada amb l'oposició dels propietaris; l'expansió de les oliveres arbequines –amb menys acidesa i més fruit amb relació al pinyol–, unida a la proliferació de molins d'oli a les Garrigues (entre 1760 i 1840) desafiant el poder senyorial; la introducció del cultiu de llegums en el sistema del cereal, que reduí el guaret blanc; el cultiu de cànem a les terres d'horta; la difusió de tècniques de fertilització, com ara els formiguers. Entre aquestes innovacions, els autors dediquen especial atenció al cultiu de la vinya i a la reducció del guaret. L'expansió vitícola estigué relacionada, com és ben conegut, amb la proliferació del contracte de rabassa morta –la durada del qual estava vinculada a la vida de la vinya–, que amb la renovació dels ceps amb el sistema de colgats i capficats es transformà en indefinit. En aquesta pràctica, hi veuen una notable intensificació –estalviar les despeses de replantació i un període improductiu a l'espera que la nova vinya assolís el nivell òptim de producció–, però creiem que és més dubtosa la seva interpretació que la lletra del contracte (en concret la clàusula de millorar la terra cedida a «ús i costum de bon pagès») es pogués llegir con una «invitació» a transformar, per la dita via, el contracte en indefinit. Sigui com sigui, la primera fase del conflicte entre propietaris i rabassaires (entre 1765 i 1805) culminà amb la sentència del Consell de Castella de 1806, que va tranquil·litzar els propietaris –el contracte era irredimible– i acontentar els pagesos en considerar que no s'ajustava a dret la interpretació que la seva durada era de 50 anys, la qual cosa equivalia a declarar-lo indefinit. L'estira i arronssa entorn de la durada del contracte prosseguí durant tot el segle XIX –sense que els propietaris estiguessin disposats a assumir l'explotació directa de les vinyes amb treball assalariat–, i la introducció de la clàusula que establí una durada temporal no es va generalitzar fins després de la fil·loxera.

D'altra banda, els autors identifiquen el procés d'intensificació a les comarques cerealícoles amb la progressiva reculada del guaret. El cultiu de cereals tenia lloc, generalment, en explotacions més grans que les vitícoles –en els masos, cedits a parcers o masovers–, encara que a la part més occidental de Catalunya proliferaren petites parcel·les conreades en condicions més precàries amb llicències de cultiu. En tots els casos, assenyalen que els propietaris es despreocuparen de la millora del cultiu, i el seu interès se centrà a assegurar-se el cobrament de la renda, i que, per això, els contractes imposaven prohibicions de vendre fems o de conrear els

guarets. Però evidencien que, a llarg termini, parcers o masovers van arribar a acords amb els propietaris per aprofitar els guarets; observen que l'esmentat procés sovint estigué relacionat amb la cessió de petites parcel·les de terra a tercers, que aconseguiren incrementar els rendiments a base d'intensificar les aportacions de treball; i adverteixen que l'aprofitament dels guarets amb la introducció de nous cultius (com els llegums) proporcionà farratges que van permetre un cert desenvolupament ramader vinculat a l'explotació agrícola. Els autors constaten que aquests avenços van tenir lloc al marge de l'Institut Català de Sant Isidre (IACSI) –l'associació que, a partir de 1851, agrupà els grans propietaris catalans–, tot i reconèixer la tasca realitzada per aquesta institució per mitjà de publicacions, conferències exposicions i concursos adreçats a divulgar coneixements agronòmics, zootècnics, químics aplicats a l'agricultura i sobre els sòls agrícoles i l'elaboració de vins i olis... Però a banda d'aquesta mena d'agronomia de saló, les iniciatives modernitzadores protagonitzades pels grans propietaris van ser comptades –el cas de Raventós a Can Codorniu amb el xampany, dels Girona a la gran finca del Castell del Remei...–, són les excepcions que confirmen la regla– i optaren, de manera generalitzada, per l'absentisme. És per això que els pagesos acapararen el protagonisme en el procés d'intensificació agrícola, i els autors fan una reivindicació de la parceria com a element impulsor del canvi agrari malgrat les crítiques coetànies (i més recents) que consideraven que la pobresa dels parcers –aclaparats pel pagament de la renda– impossibilitava la inversió i, per tant, la millora de l'eficiència i de la productivitat de les explotacions. Entenen que no es pot associar, de manera generalitzada, la condició de parcer amb pobresa, atès que entre aquests hi havia una gran diferenciació: si bé alguns subsistien amb una gran precarietat, en canvi, n'hi havia d'altres que contractaven regularment treball assalariat i gaudien d'un notable nivell d'ingressos. Malgrat que reconeixen que el contracte de masoveria no contemplava cap de mena d'indemnització al pagès per les millores introduïdes i que això no afavoria la inversió (i era un obstacle per al desenvolupament dels cultius arboris i arbustius), consignen que els propietaris podien forçar contractualment els parcers a invertir en conservació de marges, sèquies, camins o en la plantació d'arbres. Tanmateix, les seves limitacions es posaren de manifest quan es plantejà el finançament de la connexió a la xarxa elèctrica durant el primer terç del segle xx, la qual cosa generà tensions, perquè per als masovers disposar de fluid elèctric era una necessitat per millorar les condicions de vida i per augmentar la productivitat agrícola i ramadera. Els autors reconeixen que l'estratègia dels propietaris s'orientà sempre, i cada vegada més, a minimitzar la despesa i la inversió, la qual cosa resulta comprensible si es té en compte que els tipus d'interès van tendir a evolucionar, a llarg termini, per damunt de la renda de la terra. I en aquest context, observen que la dels masovers consistí a fer cas omís de la prohibició de cultivar farratges als guarets i a incrementar la producció ramadera, que els oferí una font d'ingressos exempta de tota mena de prestació. Consideren que el desenvolupament de la producció de bestiar fou el tret més significatiu de la transformació de les masoveries a partir de la crisi de la darrereria segle xix, i que va ser l'element decisiu de la continuïtat d'aquestes explotacions. I que un altre canvi que coadjuvava a fer-ho possible va ser el pas, al llarg del primer terç del segle xx, del pagament de

la renda en parts de fruit a l'arrendament monetari que, a més, alliberà els masovers de les anteriors servituds en adquirir plena capacitat per prendre les decisions que consideressin més adients. El progrés dels arrendaments en metàl·lic a costa de la parceria tradicional queda palès en el cens de 1962, que evidencia, pel que fa a explotacions de 5 a 30 ha, que una i altra forma contractual s'havien igualat.

La última part de l'estudi està dedicada a valorar el paper del cooperativisme a partir de 1900 en un context de crisi agrícola i de creixent conflictitat, que comportà que l'IACSI es convertís en reducte de defensa dels interessos dels propietaris i en instrument per bloquejar qualsevol intent de modificar les estructures agràries. En aquesta conjuntura, el cooperativisme esdevingué un agent difusor de noves tècniques i també una plataforma per a la seva adopció (paper que no havia assumit mai l'IACSI), ja que proporcionava als socis *inputs* a molt bon preu (adobs químics, llavors, etc.), lloguer de maquinària, elaboració industrial de la producció de vi, de farina o d'oli, o facilitava una millor comercialització del producte agrari. En el curs del primer terç del segle xx es formaren cooperatives en la pràctica totalitat de les poblacions de la Catalunya rural –en algunes, dues, a causa de la confrontació entre propietaris i rabassaires i parcers–, que van jugar un paper important en la complicada adaptació de les explotacions pageses a les noves (i desfavorables) condicions de mercat. Els autors indiquen que, en principi, en la seva formació, els propietaris i els capellans hi van tenir un paper rellevant, motivats per la conveniència d'apaivagar el creixent malestar de molts sectors de la pagesia i per recuperar legitimitat social –quan la figura del propietari rendista era seriosament qüestionada– repreneu l'estendard de la modernització agrícola. Expliquen que les infraestructures de les cooperatives exigiren inversions considerables, finançades per aportacions de capital d'alguns propietaris i per moltes famílies pageses que s'hagueren d'endeutar per fer-les possible. I sustenten que la pagesia obtingué beneficis dels serveis proporcionats per aquestes associacions molt superiors als que proporcionaren a la classe terratinent. Els autors assenyalen que això determinà que els propietaris mostressin un creixent desinterès vers el cooperativisme, que àdhuc els podia perjudicar si estaven vinculats a l'elaboració de productes agraris. En resum, que els terratinents passaren de veure el moviment cooperatiu com un instrument per harmonitzar les relacions entre la propietat de la terra i pagesos desposseïts a contemplar-lo com un perill socialista, i que això en limità, finalment, el desenvolupament. I, d'altra banda, observen que els pagesos hi estigueren interessats en la mesura que els serveis cooperatius els ajudaven a mantenir l'equilibri econòmic, a millorar la productivitat de les seves explotacions i a accedir al mercat en millors condicions. En cas contrari, deixaven de participar-hi. Els autors indiquen que això queda evidenciat en l'experiència de les cambres agrícoles promogudes pels propietaris, el primer instrument associatiu que oferí serveis cooperatius. En principi, van atreure els pagesos, però aviat les abandonaren en constatar la seva poca utilitat per als seus interessos. Un procés que, segons es diu, s'intensificà amb la llei de sindicats agrícoles de 1906, que obrí la possibilitat de crear sindicats d'àmbit local amb serveis cooperatius més vinculats a la pagesia. En definitiva, els autors consignen que el paper desenvolupat per la pagesia (com la de tots els grups subalterns) en el canvi agrari s'ha de fonamentar, necessària-

ment, en indicis i dades parcials, però que la precarietat documental no pot justificar l'oblit del protagonisme que, indubtablement, ha tingut en la transformació de l'agricultura catalana durant les èpoques moderna i contemporània. Pensem que aquesta hipòtesi és irrefutable, però que el seu protagonisme hauria estat molt superior (i hi ha pocs dubtes sobre el fet que els pagesos també ho creien així) si hi hagués hagut una identitat entre propietat i explotació. Es una qüestió que plana de manera recurrent al llarg de tot aquest estudi, però que mai no s'acaba de dir.

Salvador Calatayud i Jesús Millán, «Las vías simultáneas del capitalismo agrario valenciano (1770-1900)», recorden que s'ha dit (Romà Perpinyà) que, a partir de 1890, l'agricultura valenciana, recolzada en el regadiu, havia estat excepcionalment competitiva en els mercats europeus, però que dominava la idea (que qüestionà Garrabou) que anteriorment s'havia caracteritzat pel retard. Un desenvolupament industrial poc intens al llarg del vuit-cents i l'aclaparador predomini del sector agrari semblaven avalar la hipòtesi d'un retard generalitzat, i les evidències que el País Valencià patí un procés de «refeudalització» durant el segle XVII semblaven confirmar-ho. Els autors es distancien d'aquesta interpretació. Per començar, indiquen que si bé els senyorius s'estenien pel 75% del territori (on vivia quasi el 60% de la població) i les exaccions feudals eren pesades, el domini senyorial sobre la terra es fonamentava en l'emfiteusi: una base precària. I recorden que els municipis dels espais irrigats eren, majoritàriament, zones de *realengo*. La terra estava, doncs, en mans de titulars del domini útil o de propietaris en alou, tot i que de condició molt diversa i sotmesos a prestacions també molt diferenciades. Les dades aportades sobre la distribució de la terra cap a la fi de l'Antic Règim, a diferents comarques, ho evidencien: a l'Horta de València, els terratinents urbans –nobles, eclesiàstics i burgesos– tenien el control de més del 40% de la terra; a Alzira (la Ribera Alta), els tenidors d'1 hectàrea representaven el 62% dels posseïdors de terres, encara que només posseïen un 16% de l'horta; a les comarques més meridionals, la noblesa (de llinatge o ennoblida) acaparava la tinença del 16% de la terra a Elx, del 44% del regadiu a Alacant, del 32% de l'horta a Oriola. Es constata que els grans compradors de terres eclesiàstiques desamortitzades van ser comerciants, pagesos i artesans benestants i que la desvinculació contribuï a debilitar la noblesa endeutada. I que el creixement del set-cents havia creat una agricultura intensiva i comercialitzada –que disposava d'una notable infraestructura de regatge–, potenciada per un elevat grau d'urbanització. Els mercats urbans van jugar, al País Valencià, un paper cabdal en la configuració d'un model de creixement agrari que acabà essent, bàsicament, exportador. Els autors insisteixen que en el seu desenvolupament hi van tenir una importància considerable les reformes liberals pel fet que: afavorien l'ampliació de l'àrea cultivada amb la privatització dels comunals; aboliren els drets senyorials; i crearen les condicions per a una creixent fragmentació de les explotacions. L'expansió de la superfície cultivada a costa de la liquidació dels comunals va ser remarcable en alguns indrets, però la inexistència de *propis* a la majoria de comarques valencianes determinà que aquest procés tingués un impacte molt secundari. L'abolició dels drets senyorials –que en algunes zones quadruplicaven els pagaments fiscals– contribuï a alliberar recursos que van ajudar, decisi-

vament, al creixement agrari. Expliquen que la reordenació de la producció agrària per part de la nova classe propietària sorgida de la reforma liberal s'efectuà sobre la base d'una doble estratègia: efectuar inversions (sobretot els propietaris rendistes) d'una manera selectiva; escollir els arrendataris per tal de cedir la terra a aquells que gaudien de més recursos o oferien més garanties. En aquest sentit, observen que això possibilità la coexistència d'inversions de propietaris en el conreu de la taronja amb el desenvolupament, per part de petits arrendataris, del cultiu d'hortalisses o d'arròs en un mateix municipi o comarca. Els procés de fragmentació de grans explotacions i la puixança de la petita explotació pagesa en arrendament es complementà, doncs, amb l'afirmació de la mitjana i petita explotació en propietat.

Els autors assenyalen també que al llarg del vuit-cents es van desenvolupar, en el conjunt del País Valencià, dues agricultures: la de secà i la de regadiu. En les comarques interiors de secà, l'expansió vitícola tingué un acusat protagonisme –el 1900 la vinya predominava sobre el cereal a les províncies de València i d'Alacant–, que aportà el gruix de les exportacions. Però adverteixen que, a llarg termini, el creixement agrari es recolzà en el regadiu –que el 1922 representava el 25% de la terra cultivada i aportava el 66% del producte agrari–, caracteritzat per la diversitat de cultius amb especialitzacions i dinàmiques diferenciades. L'arròs era un cultiu procliu al conreu amb treball assalariat, però l'ús intensiu d'aigua exigia mà d'obra qualificada, i això comportà que l'explotació directa (de grans i petits propietaris) coexistís amb la de nombrosos arrendataris. Era un cultiu cobejat pels petits pagesos, atès que tenia uns elevats rendiments que asseguraven la subsistència en parcel·les molt petites. El conreu de l'arròs generà tensions a mitjan segle XIX. Els problemes sanitaris que se'n derivaven determinaren que el govern limités la zona de cultiu, i això suscità plantacions il·legals i protestes de grans i de petits propietaris. Els autors emfatitzen que aquest cultiu es caracteritzà per un gran dinamisme: les millores introduïdes en la circulació de l'aigua possibilitaren la reculada del paludisme; emprà, de manera precoç, nous sistemes de fertilització (primer, el guano i, després, els adobs químics); i acabà esdevenint un producte d'exportació. El 1930 s'exportava el 25% de la producció arrossera. En el regadiu de les marines valencianes, subsistí el conreu de blat i de cereals, en rotació amb hortalisses, cebes i plantes farratgeres i industrials. La qual cosa permetia a la pagesia compatibilitzar comercialització i autoconsum. Però observen que, a llarg termini, tant el blat com el cànem tendiren a recular –com abans ho havien fet les moreres i la seda– en benefici de les hortalisses per efecte de l'expansió de la demanda urbana. I que aquest procés tingué ritmes diferenciats: el conreu del cànem desaparegué de l'Horta de València a la fi del XIX, però, en canvi, subsistí a les hortes d'Oriola i de Castelló. En part, perquè les propietats agronòmiques del cànem permetien estalviar adobs. En definitiva, s'assenyala que el regadiu portà implícita una dinàmica que reforçà la petita explotació, a causa que exigia un conreu acurat i de mà d'obra qualificada, i que finalment determinà que durant la primera meitat del segle XX, molts propietaris acabessin venent la terra als seus arrendataris. En el desenvolupament d'aquesta agricultura intensiva hi tingué un paper fonamental la demanda urbana –la xarxa densa i jerarquitzada de viles i ciutats de les marines

del país–, que permetia a bona part dels pagesos controlar la comercialització del producte, que afavorí, a més, una creixent diversificació ramadera per atendre les demandes urbanes de carn i de llet.

D'altra banda, els autors posen de manifest que l'expansió del conreu de la taronja obeí a estímuls diferents i exigí un sistema de cultiu també diferenciat –no tenia l'elasticitat dels cultius anuals per respondre als canvis de preu– pel fet de requerir sòls adequats, tractaments contra les plagues, selecció de varietats... El seu progrés va ser lent i, en principi, se centrà en pocs municipis, on assolí la categoria de monocultiu, a causa del llast d'haver de competir en el mercat internacional amb la producció colonial de què disposaven països potencialment compradors. La seva eclosió tingué lloc al llarg del primer terç del segle xx amb una exportació vinculada a circuits comercials controlats, en principi, per empreses estrangeres associades a comerciants autòctons, que acabaren assumint les operacions de recollida. Exposen que es tracta d'un cultiu arbori que exigia una inversió elevada en la plantació i per fer front a un període inicial improductiu –que estava fora de l'abast dels petits pagesos, a banda que no permetia combinar collites per al mercat i per al consum familiar–, la qual cosa determinà que fos assumit per terratinents que efectuaren inversions relativament elevades per ampliar el regadiu a antigues àrees marginals de garrofers i oliveres amb nous sistemes de regatge mitjançant pous i motors per elevar l'aigua. L'expressada alternativa vingué imposada per la impossibilitat d'expulsar massivament el petits colons dels regadius de l'horta tradicional. El taronger generà una creixent demanda de treball assalariat en el conreu i en activitats agroindustrials –cobert amb mà d'obra femenina– en els establiments de selecció i manipulació del fruit. El desenvolupament del proletariat agrícola anà aparellat amb el del sindicalisme anarquista i socialista. Els autors també detecten diferències en les pautes organitzatives d'aquest conreu a pobles de la comarca de la Plana (Vila-real o Borriana), on els petits propietaris, primer, plantaren tarongers a l'horta –en coexistència amb els cultius tradicionals– i, després, emprengueren la transformació dels secans amb un notable esforç personal i associant-se per instal·lar motors elevadors. Puntualitzen que la taronja implicà l'aparició d'un nou sistema d'irrigació –diferent del tradicional a través de sèquies derivades de cursos fluvials i fonamentat en pràctiques col·lectives de gestió de l'ús de l'aigua– basat en el fet d'aprofitar intensivament de manera individualitzada les aigües subterrànies.

En l'última part de l'estudi, els autors reiteren que el conjunt de transformacions inherents a una agricultura molt dinàmica i intensiva com la del País Valencià durant el vuit-cents van tenir lloc sota el predomini de cessió de terra a petits arrendataris i en un context alcista de la renda de la terra que no va ofegar completament (per efectes de resistències pageses o conveniències dels propietaris) les possibilitats d'acumulació de les economies pageses. Però tot i això, evidencien que sectors de la petita pagesia s'endeutaren de manera més o menys sistemàtica, forçats a recórrer sovint al crèdit. La decadència dels censals havia donat lloc, ja durant el set-cents, a l'expansió del crèdit hipotecari. L'explotació pagesa quedà sotmesa a l'òrbita del capital per la via dels préstecs, que afavoriren el desenvolupament de les explotacions i les posaren en risc en moments de dificultats. En aquest sentit, els autors indiquen que l'endeutament no s'ha de veure, únicament, com una amenaça

per a les economies familiars pageses, com feien els contemporanis. L'expansió dels préstecs i de l'endeutament pagès durant el segon terç del XIX es troba documentada en diverses poblacions (Gandia, Oriola, Elx), i la seva expansió s'ha de relacionar amb la solvència que oferien uns pagesos mancats de garanties. Esmenten el cas de dues ciutats el 1860: el de Gandia, on predominaven els petits préstecs –relacionats sovint amb la compra de cavalleries menors– per uns terminis d'un o dos anys de mitjana i el d'Oriola, on el crèdit estava més vinculat al finançament de les collites d'una pagesia mancada de recursos propis suficients, era de major magnitud i estava garantit, en molt casos, per hipoteques. Bona part dels prestadors no eren terratinents, sinó negociants o comerciants que sovint acabaren adquirint un patrimoni rústic. En tots dos casos, la concentració de l'oferta de crèdit no sembla excessiva, i un bon nombre de prestadors no es dedicava a aquest negoci de manera permanent; ara bé, les xifres denoten que en ambdues poblacions, un nombre molt reduït de prestadors acaparava proporcions molt elevades del total d'operacions creditícies. En les conclusions, els autors indiquen que pensen que s'ha tret de context la qüestió de la concentració de la propietat i la difusió d'actituds rendistes en la classe terratinent, que han portat a la historiografia a insistir en la tesi del retard. Exposen que el gran abast assolit per la cessió de terres en arrendament s'ha valorat com un factor inhibitor de la inversió; que la llarga persistència del cultiu de blat al regadiu s'ha vist com un indicador d'una agricultura ancorada en l'autoconsum i allunyada de l'especialització en resposta a estímuls comercials. En oposició a aquesta interpretació, diuen que en el curs d'aquests darrers anys, la recerca historiogràfica ha bastit una imatge que posa de manifest el desenvolupament precoç de la diversitat i de la complexitat de l'agricultura valenciana. Emfatitzen que: 1) s'ha de tenir en compte que l'abolició del feudalisme alliberà un gran excedent que va permetre als grups socials ascendents redreçar el creixement agrari; 2) el fet que el conreu directe només arrelés de manera parcial al regadiu i a l'horta oferí l'oportunitat a petits pagesos «sense terra o que la tenien en una proporció modesta [que] no es van tancar en el mercat de mà d'obra, ni en la lògica de la subsistència», que poguessin disposar de terra en arrendament. Sustenten que en un context en què les activitats artesanals no tenien gaire gruix, la perspectiva de transformar-se en llaurador (cap d'una explotació agrària) encara que fos treballant terra aliena era una fita atractiva. Es tractava d'una opció que encaixava bé amb la tradició de l'individualisme agrari, mentre que la renda a pagar era suportable en explotacions que permetien un ús intensiu de la terra perquè gaudien del benefici del rec. En definitiva, conclouen que l'esmentada relació contractual possibilità ocupar un enorme contingent de força de treball en unes transformacions que difícilment s'haurien pogut assolir mitjançant mà d'obra assalariada. Que les explotacions familiars van respondre, de manera diligent, a les demandes i a les oportunitats del mercat, atès que aquesta pagesia no estava en absolut desvinculada de l'economia urbana. I que aquests pagesos treballant terres alienes van aprofitar oportunitats d'acumulació (que n'existiren), encara que de manera diferenciada i enmig dels conflictes que van caracteritzar el desenvolupament agrari valencià. Sigui com sigui, la hipòtesi de fons d'aquest estudi –el caràcter extremament dinàmic i creatiu de la molt intensiva agricultura del País Valencià durant el segle XIX– sembla prou enrao-

nada, una altra qüestió és que s'hauria de veure si les condicions de subsistència de la gran massa d'arrendataris que ho va fer possible van ser, en general, tan benes-tants com sembla que se suggereix.

Lourenzo Fernández Prieto i David Soto Fernández, «El Atlántico no es el Me-diterráneo. El cambio agrario al otro extremo de la península ibérica: el mismo Estado, otros paisajes, ¿los mismos campesinos?», diuen que sobre la història agrà-ria ha pesat el llast de visions distorsionades derivades del desenllaç de la Guerra Civil i del franquisme. Es proposen mostrar les pautes productives de l'agricultura atlàntica gallega amb l'ambició de superar el *fals debat* entre progrés i retard que veuen com una continuació de la vella controvèrsia entre minifundi i latifundi. En aquest sentit, consideren que les condicions ambientals són bàsiques per explicar la diversitat estructural i de comportaments de les *agricultures* espanyoles abans de la «revolució verda», i que Galícia és un àmbit òptim per copsar la importància d'aquest factor. L'estudi té per objecte analitzar les pautes de funcionament i de canvi de l'evolució de l'agricultura *orgànica* gallega –dita també «tradicional», qualificació que els autors no accepten, perquè hi veuen connotacions negatives–, que creuen que evidència una trajectòria que és un sinònim d'èxit. La tesi contradiu interpretacions anteriors ancorades en el paradigma del retard i que havien insistit en problemes estructurals, com l'existència dels *foros*; el minifundi; l'escassa su-perfície cultivada; l'alentiment del creixement demogràfic; i l'elevada emigració... Per contra, segons el seus càlculs, entre 1750 i 1900, el producte agrari (agrícola, ramader i forestal) gallec va créixer a raó d'un 1,15% anual per unitat de superfície productiva i del 0,88% per actiu masculí ocupat; i que entre 1900 i 1930, ho féu un 2,6 i un 3,3%, respectivament. Es tracta d'uns creixements sensiblement superiors a les mitjanes espanyoles. En definitiva, sustenten que l'agricultura gallega enregistrà, a llarg termini, un notable i sostingut increment de la productivitat, que contribuí a alliberar mà d'obra que es canalitzà vers l'emigració.

L'augment del producte agrari durant el segle XIX s'obtingué, al seu entendre, part per via extensiva i en part per via intensiva. Opinen que hi hagué, doncs, un increment de la superfície cultivada (difícil de quantificar) i també, contra el que s'havia dit, un increment notable de la productivitat. El darrer el relacionen més amb l'aplicació d'innovacions estalviadores de terra que de treball, com: l'ampliació del regadiu, la introducció de rotacions de conreus i les millores en la fertilització. La principal transformació a partir de mitjan segle XVIII la identifiquen amb la implantació de les rotacions i el desenvolupament del policultiu (segons el model de la *mixed farming*), que van possibilitar una eliminació gairebé completa dels guarets, amb la successió de cultius destinats a l'alimentació humana i a la del bestiar. Aquesta agricultura es desenvolupà durant la segona meitat del XVIII a les zones costaneres de la província de Pontevedra (Rias Baixas i Baixo Miño) i part de la de La Coruña, i es caracteritzà per l'alternança del conreu del morenc amb lleguminoses associades, *ray-grass* i altres plantes farratgeres. En el curs del segle XIX, en el litoral nord –comarques de Ferrol, Ortegal, Viveiro, Mondoñedo, Rivadeo–, s'introduïren rotacions biennals i triennals amb cereals i naps, on entrà també la patata. Els autors signifiquen que aquests avenços foren esperonats per la pressió demogràfica i sorgiren més de la saviesa empírica de la pagesia que no pas de coneixe-

ments agronòmics. En facilitaren l'expansió la decadència de la indústria tèxtil domiciliària, que limità el conreu de lli, i les vendes de bestiar vacum al mercat anglès en la segona meitat del XIX i a tot Espanya des de la fi de segle, que estimulà el desenvolupament de la ramaderia i el conreu de farratges. Els autors consideren que factors de caràcter estructural (*foros*, minifundi...) no van significar un obstacle rellevant per al creixement de l'agricultura orgànica gallega, que disposava d'unes condicions hídriques que possibilitaven productivitats molt superiors a les de les agricultures mediterrànies de secà, i que, en general, en aquesta mena d'agricultures les restriccions s'han de cercar, bàsicament, en les disponibilitats d'aigua, de força de treball (humana i animal) i de fertilitzants, i que, en el cas galleg, cal afegir-hi la rigidesa del factor terra. Exposen que, en aquest cas, el nivell pluviomètric possibilitava sostenir el sistema de la *mixed farming* i assenyalen que, a més, hi hagué una extensió del regadiu en els cultius de la zona sudoccidental i en els prats de l'interior; que l'elevada densitat demogràfica assegurà la inexistència de rigideses en l'oferta de força de treball; i que la disponibilitat de fertilitzants podia haver condicionat, en canvi, el desenvolupament agrari. En aquest sentit, consideren que la fertilització és el factor decisiu per explicar el comportament de tota agricultura orgànica, perquè el seu sosteniment depèn de la necessitat d'emprar una part de la terra en la producció de nutrients. En el cas de Galícia, això implicà que l'espai susceptible de ser destinat al cultiu fos exigü pel fet d'haver de dedicar molta superfície a la producció del matoll emprat com a matèria fertilitzant per sostenir les rotacions, i perquè la necessitat de pastures per alimentar el bestiar i la demanda de fusta també han condicionat l'ús del territori. Les terres marginals de les vessants de la muntanya s'utilitzaren intensament per a la producció de *toxos* (lleguminosa fixadora de nitrogen), que es considera que va tenir una importància cabdal en el procés d'intensificació. L'obtenció d'aquest nutrient absorbí molt d'espai. Un enginyer agrònom considerava, a la darrerïa del segle XIX, que cada hectàrea de cultiu en requeria entre 2 i 2,3 dedicades a la producció de matoll, de la qual cosa els autors infereixen que l'agricultura orgànica gallega havia arribat al seu límit pel que fa al proveïment de fertilitzants. Conseqüentment, indiquen que el creixement agrari galleg del primer terç del segle XX és inexplicable sense tenir en compte l'ús creixent d'adobs químics. Tot i això, exposen que, a l'alçada de 1930, el *toxos* era encara important en la reposició de nutrients, i que la seva utilització només caigué després de la Guerra Civil arran que l'accés pagès al bosc es veié limitat per la repoblació forestal estatal.

En definitiva, Fernández i Soto consideren que en el curs del segle i mig que va des de 1750 fins a 1900, el producte agrari galleg experimentà un creixement sostingut, en beneficiar-se de les oportunitats mediambientals del clima atlàntic, que no es donaven a les agricultures mediterrànies. Però que, finalment, aquesta expansió arribà al límit imposat per l'esgotament de la capacitat de generar més fertilitzants endògens que patí l'agricultura orgànica de tots els països desenvolupats, la qual cosa exigí, primer, proveir-se d'adobs orgànics o minerals de procedència llunyana (guano del Perú, nitrats de Xile...) i, després, fer un ús creixent d'adobs químics en el context d'una creixent articulació del mercat mundial afavorida per la revolució dels transports. En el cas de Galícia, es diu que possiblement

els balanços de nitrogen estaven equilibrats i que hi havia, sobretot, un dèficit de fòsfor, atès que els fertilitzants més recomanats i emprats van ser els superfosfats (també escòries Thomas). Consideren que el seu impacte sobre els rendiments va ser, probablement, considerable, però difícil de determinar amb precisió. En aquest procés de canvi, els autors aprecien l'existència d'una interacció entre l'experiència acumulada per la pagesia (saber agronòmic «illetrat») i l'assessorament de tècnics que van anar adquirint consciència que l'aplicació d'innovacions s'havia de fer tenint en compte la diversitat de condicions climàtiques i socials. En aquest context, assenyalen que la dialèctica entre la disponibilitat d'innovacions i les «resistències pageses» al canvi és difícil de copsar, però que s'ha de contemplar des de la perspectiva de l'interès de la pagesia per preservar el policultiu i la integració agrícola i ramadera que garantia l'equilibri entre la producció adreçada al mercat i la destinada a l'autoconsum. Sigui com sigui, en el curs del primer terç del segle xx, les pautes del creixement agrari galleg van ser: la culminació de l'extensió de les rotacions complexes del *mixed farming* a les valls de l'interior, a les costes del nord i, finalment, a les zones altes amb el cultiu (amb llavors millorades) del morsec, de blats o de patata associat amb farratges o naps; el progrés de formes més acurades de cultiu –amb solcs, aterrossats, eixarcolats constants...– i l'acceptació de recomanacions formulades pels tècnics orientades a facilitar un major aprofitament de materials i nutrients; la introducció d'eines agrícoles noves i la millora de les velles –arades, aixades, sembradores, corrons...–, que dotà la pagesia d'un instrumental més adaptat a les exigències de cada cultiu; la millora de la producció de nutrients compostos a base de barrejar els fems amb matèries vegetals (sobretot *toxo*) relacionada amb l'estabulació del bestiar boví, que contribuï a satisfer la proposta dels tècnics de combinar l'ús d'adob orgànic amb el químic. Els autors apunten que, al llarg d'aquest període, l'augment de la cabana ramadera incrementà la disponibilitat de fems, tot i que es fa difícil precisar el moment en què, a diferents indrets, el bestiar passà dels prats a les quadres annexes als habitatges pagesos. I observen que l'avenç de l'especialització en la cria de vaques –que alhora eren productores de treball (arrossegant carros i arades), de carn i de llet– contribuï a millorar, progressivament, les possibilitats de fertilització més del que ho hauria fet un bestiar menys polivalent, com ara bous, cavalls o mules, que no aporten cries. I que en un context en què les possibilitats d'obtenir *inputs* externs eren reduïdes, el paper del bestiar com a proveïdor de treball i d'adob esdevé essencial en la reproducció del sistema productiu. Exposen que l'esmentada orientació s'acompanyà d'estudis genètics adreçats a millorar el pes i la productivitat –a partir de 1890 fins al començament de l'especialització lletera, entrat el segle xx– d'aquest bestiar boví polivalent, que culminà amb el perfeccionament de la raça *rubia* gallega.

En conclusió, els autors sostenen que les actituds de la pagesia atlàntica i de la mediterrània són diferents, com també ho són el clima, l'organització productiva o l'evolució de les relacions socials de producció –més enllà del que ells denominen «mite totalitzador» de pagesos mancats de propietat–, i que això condiciona majors o menors possibilitats d'adoptar el policultiu, el control dels recursos, l'accés a la tecnologia, la relació amb el mercat a través de l'associacionisme, la incorporació

de nous coneixements... Es refermen que les condicions ambientals estan estretament relacionades amb l'*agroecosistema* desenvolupat per la pagesia, i aquest condiciona les seves relacions amb la propietat, el mercat, la tecnologia i la política i les seves lògiques productives amb relació a les innovacions derivades del desenvolupament del capitalisme. Entre els trets originals del cas galleg, destaquen el fet que la pagesia acabà conquerint la propietat plena de la terra –a través d'un llarg procés de redempció *foros*– i observen que això generà una consciència de ciutadania i de societat civil que situà els pagesos en millors condicions respecte del mercat (d'*inputs* i *outputs*) i amb relació al poder polític, la qual cosa contribuï a apropar-los o a diferenciar-los d'altres contextos socials. I també destaca l'existència d'un constant flux emigratori vers al continent americà constituït per emigrants que van mantenir una acusada solidaritat de grup i que no oblidaren les seves arrels, la qual cosa donà lloc a remeses de diner, aportacions d'informació i de relacions comercials externes... En el cas galleg, existí, doncs, una relació entre petita explotació, emigració precoç i retorns positius, en contra del què succeí amb l'emigració pagesa de la mediterrània, més tardana i que no generà retorns. Segons els autors, es tracta d'un procés emigratori que no derivà de la manca de recursos ni de la necessitat, sinó d'un èxit agrari que generà un excés demogràfic i no s'acompanyà d'industrialització. Exposen, també, que aquests retorns van tenir una importància cabdal en el desenvolupament galleg, atès que les comunitats gallegues de l'exterior van subministrar: informació sobre les innovacions tecnològiques i les pautes de la modernitat urbana a capellans, *bidalgos* i pagesos del món rural galleg; diners que ajudaren els pagesos a millorar les explotacions i a assolir la propietat de terra i a acabar amb el *sistema foral*; la penetració de noves ideologies emancipadores i laiques i el nodriment de capacitats per intervenir en els mercats econòmics i polítics. I que és aquest flux el que explica que un país industrialment retardat adoptés, de manera generalitzada, la batidora mecànica durant la segona dècada del nou-cents i, a partir de 1920, el motor d'explosió amb tots els requeriments tècnics i de subministrament que això exigia. Per tant, consideren que el fet emigratori és clau per entendre els canvis productius i socials de l'agricultura gallega durant el primer terç del segle xx i la seva evolució diferenciada de la d'altres regions espanyoles que no disposaren d'aquest recurs. Paral·lelament, recorden que el puixant agrarisme es convertí en element de pressió per aconseguir la redempció dels *foros*, en promotor de solucions cooperatives en el mercat pecuari i en instrument per a l'adopció d'innovacions. El moviment associacionista tingué, gairebé sempre, un àmbit parroquial, però interpreten que no s'ha de veure –com s'ha presentat des de la «teoria del retard»– com un instrument en mans dels poderosos (Església i grans propietaris) per manipular pagesos ignorants, sinó que esdevingué un corrent constructor d'una societat civil, laica i plural que posà les bases per assolir la identitat entre explotació i propietat agrària. Els autors interpreten que aquests avenços ideològics i socials no han estat ben valorats, perquè aquella societat civil plural va ser destruïda per la repressió arran de l'esclat de la Guerra Civil i definitivament liquidada per la implantació del sindicalisme vertical durant la llarga dictadura franquista. El franquisme implicà, doncs, al seu entendre, la pèrdua del capital social acumulat per l'associacionisme rural galleg, bastit durant el mig segle que

precedí al cop d'estat del 1936. És indubtable que aquest estudi aporta una visió renovada de l'evolució de l'agricultura i de la pagesia gallega amb molts elements que cal tenir en compte, però, tot i això, sense negar l'existència d'innovacions i de creixement agrari, queda el dubte si la seva intensitat ha estat ben ponderada. Els esmentats increments de productivitat –units, a més, al constant flux de les remeses dels emigrants– haurien d'haver generat un acumulació de capital molt considerable i, consegüentment, un notable increment de la inversió. Tanmateix, el nivell de diversificació assolit per l'economia gallega a l'alçada de 1930 suggereix que la inversió en activitats no agràries va ser relativament feble, i que, per tant, les transferències intersectorials de capital possiblement també ho foren.

Franco Cazzola, «El campesinado italiano y la tierra: reflexiones sobre una cuestión secular», observa que en el curs de les darreres dècades, el nombre d'explotacions agràries a Europa ha descendit acusadament, i que les subsistents són, majoritàriament, petites explotacions familiars directes (de menys de 5 ha). Les treballen, diu, pagesos, «una qualificació que tal volta és cada vegada menys apreciada pels mateixos interessats», i sovint només aporten un ingrés complementari a la renda familiar. Precisa que en l'Europa dels quinze de l'any 2000, Itàlia, Grècia, Espanya i Portugal disposaven de 4,67 milions d'explotacions sobre el total europeu de 6,79 milions, mentre que l'agrícola d'aquests països només significava el 36,8% de la superfície agrària total utilitzada. Un fet que el porta a la conclusió que l'Europa pagesa sobreviu, a l'est i a la mediterrània, amb explotacions familiars que entren relativament molt poca mà d'obra assalariada, excepte en els treballs de temporada. Indica que en molts països s'observa, a més, una ruptura de la relació entre agricultura i economia rural pel fet de la creixent importància dels ingressos procedents d'activitats turístiques, agroindustrials, residencials i de serveis. I, d'altra banda, que existeixen diferències acusades entre les agricultures del nord i les del sud d'Europa pel que fa a la despesa en consum d'energia fòssil, fertilitzants i plaguicides. El 2005 el cost de la fertilització tenia, en el conjunt de països de la UE, un cost mitjà de 58,5 € per hectàrea de sòl agrari útil, mentre que Bèlgica i Holanda hi dedicaven 155,7 i 125,9 €, respectivament. Aquestes disparitats plantegen, al seu entendre, la necessitat de redefinir el futur de l'agricultura europea, però diu que l'objecte del seu assaig és limita a aportar algunes reflexions sobre el cas italià. Evidència que l'agricultura italiana ha perdut (com arreu d'Europa), de manera acusada, pes específic en el curs de les darreres dècades. Ens diu que ja no queda res d'aquella agricultura caracteritzada per una explotació molt intensiva a la plana padana especialitzada en el conreu de l'arròs i en la producció làctica i fonamentada en la gran explotació capitalista, que ocupava grans quantitats de treball assalariat i donava lloc a fenòmens migratoris amb l'atracció de població de les muntanyes dels Alps i dels Apenins. Ni tampoc del latifundi cerealícola i ramader en amples àrees del sud i de les illes, que coexistí amb zones especialitzades en cultius arboris (productores de vi, oli, cítrics, fruita seca) orientades al mercat i a l'exportació. I que tampoc no subsisteixen –entre els jornalers de l'arròs i petits propietaris del nord i el món dels pagesos pobres i arrendataris d'alguna parcel·la al Mezzogiorno– els parcers, que van ser la capa més estructurada i rica en coneixements i aspiracions de la pagesia italiana. Un món agrari que reconeix, sense re-

cança, que era extremament conflictiu a causa de l'escassa identitat entre l'explotació i la propietat de la terra.

L'esmentada constatació el porta a preguntar-se: «qui són avui els pagesos italians?». Ens respon que el 2000 encara hi havia oficialment actives a Itàlia 2,6 milions d'explotacions, que ocupaven un superfície agrària de 19,6 milions d'hectàrees. En el curs de les darreres dècades el nombre d'explotacions i la superfície han minvat en proporcions inimaginables, però observa que Itàlia continua tenint quatre vegades més explotacions que França (664.000) i cinc més que Alemanya (472.000), mentre que aquest països tenen unes superfícies agràries de 27,8 i 17 milions d'hectàrees, respectivament. Posa de manifest que el descens ha afectat, sobretot, les explotacions molt petites o les grans (les de menys de 2 ha i de més de 20 ha) i ha contribuït a augmentar, per tant, el pes específic de l'explotació directa agrària familiar. Exposa, amb preocupació, que entre 1990 i 2000, el nombre d'explotacions davallà acusadament al nord-oest (Piamont, Vall d'Aosta, Ligúria, Lombardia), on hi ha hagut el triangle industrial italià, i també al nord-est (Tretino-Alt Adagio, Vèneto, Fruil-Venècia Júlia, Emília-Romanya), i que, en aquesta darrera àrea, ha tingut lloc una forta expansió d'un model de localització industrial caracteritzat per empreses disperses articulades sovint entorn de centres d'aglomeració (on operen empreses relacionades amb les anteriors), denominats *districtes industrials*. El tret negatiu d'aquest model de creixement industrial difús és el consum de molta terra agrícola fèrtil, i això ha tingut lloc en regions on es concentra una proporció elevada de la producció agrícola italiana. Però, tot i això, observa que el descens de la superfície agrària en aquestes regions ha estat més moderat que en el centre, en el sud i a les illes, on s'ha produït l'abandonament del cultiu de zones muntanyoses (l'anomenat *os* de l'agricultura italiana) i la concentració del conreu en les terres de més qualitat. En definitiva, l'autor assenyala que aquest procés s'ha caracteritzat per la desaparició de milers i milers d'explotacions, una dràstica disminució de la mà d'obra ocupada, l'abandonament a bosc de terres cultivades, i un consum intensiu de terra fèrtil absorbida per la urbanització i els assentaments industrials i comercials. I que, paral·lelament, s'ha enregistrat una intensificació fonamentada en increments de la mecanització, de la irrigació i de l'especialització acompanyada de la desaparició del cultiu promiscu (que garantia, en bona part, l'alimentació de la pagesia) dels pujols «on eren més clars els signes i models del bonic paisatge italià». Tanmateix, evidència que el 2000, el producte agrari italià (equivalent al 17% del producte final de l'Europa dels quinze) se situava darrera del francès, superava l'alemany i havia deixat molt enrere el dels altres països de l'Europa meridional. Les explotacions de menys de 20 ha ocupaven més de la meitat de la superfície agrària i un 94,7% del total eren conreades directament pel cultivador. Ens indica que la identitat entre explotació i propietat de la terra ha esdevingut dominant. Mentrestant, el nombrós proletariat rural organitzat i combatiu del passat s'ha diluït amb l'èxode rural, amb l'envelliment de la població pagesa unit a la davallada de la natalitat al desenvolupament de l'agricultura química i mecanitzada. I es pregunta: dels 1,16 milions d'explotacions de menys d'1 hectàrea de superfície agrària, quantes són veritablement agrícoles, i quantes són, simplement, horts familiars, cases de cap de setmana o d'agroturisme?

L'autor constata, a més, que el procés s'ha acompanyat de canvis culturals i de mentalitat i que, possiblement, són pocs els actuals titulars d'explotacions que es qualifiquen com a pagesos i són més «els que prefereixen dir-se empresari agrícola o propietari». Uns canvis que denoten l'ocàs d'aquella Itàlia pagesa que fins a mitjan segle xx, segons ens descriu de manera brillant, s'havia caracteritzat: pels «cultivadors sense terra, pastors i jornalers, o pagesos pobres concentrats en les grans ciutats rurals del Mezzogiorno latifundista»; pels «pagesos de mil oficis, els emigrants professionals i els pastors transhumants de les muntanyes»; pels «milers de noies reclutades per a la pelada de l'arròs, amuntegades en els trens i després ajudades en el fang dels arrossers», o «aplegades durant setmanes en filatures de seda pudents i sofocants»; pels pagesos paletes i cavadors a jornal, capaços de «moure amb la força dels seus braços milions de metres cúbics de terra, excavant el fang dels canals i aixecant al llarg dels rius cents de quilòmetres de dic». I ha desaparegut, també, el sistema de conreu de «la terra a mitges», com també els seus apreciats parcers dels tossals de la Toscana, Umbria i les Marques i de les planures d'Emília-Romanya i del Vèneto, que van ser els creadors i alhora guardians «del *bel paesaggio italiano*». Exposa que els seus orígens es troben en les turbulències, les devastacions i els incendis dels segles xv i xvi que van afavorir un lent i generalitzat procés d'expropiació de terra pagesa (i també de comunals i terres de l'Església) per part d'usurers, comerciants i artesans, nobles o eclesiàstics que constituïren una nova noblesa d'origen mercantil que cercà legitimitat social amb la possessió de patrimonis rústics. El retorn del capital mercantil a la terra implicà, doncs, la liquidació de gran part de la propietat pagesa i afavorí la cessió de parcel·les de dimensions proporcionades (amb casa i estables) a un soci cultivador i a la seva família a canvi de rebre la meitat del producte. Estima que la parceria –amb el soci no completament proletaritzat– contribuï a crear un sistema agrari més estable. Exposa que l'autosuficiència energètica i alimentària d'aquesta explotació reduí la necessitat de comunals, essencials en gran part de les comunitats pageses europees. Les necessitats de farratges i de llenya es van satisfer amb les arbredes dels pujols i amb els arbres i les vinyes de les planes. En canvi, diu que a les muntanyes dels Alps i dels Apenins, les dures condicions climàtiques i característiques del terreny no permetien la parceria i que, per això, la pèrdua dels prats i boscos comunals trencà el fràgil equilibri de les comunitats pageses. I que en el sud feudal, l'apropiació i el tancament dels comunals, per part dels senyors, suscità episodics furors pagesos durant l'època moderna en considerar conculcats drets consuetudinaris i naturals.

L'ascens de la societat burgesa i del règim individualista de la propietat posà en entredit els anteriors equilibris de poder i obrí camí a un nou procés d'usurpació de béns col·lectius i comunitaris. El procés portà a allò que qualifica de «banquet burgès». Recorda que en el curs dels «anys francesos» –el període de domini napoleònic d'Itàlia– es va vendre gran part del patrimoni eclesiàstic i es privatitzà molta terra comunal. Que després de la *unificazione* tingueren lloc noves onades de confiscació i privatització de béns de l'Església i de tota mena de comunals. Els beneficiaris de la transferència d'aquestes terres van ser la classe burgesa i molts nobles. L'autor observa que la «revenja pagesa» es féu esperar fins al segle xx, quan

jornalers, arrendataris i pagesos pobres aconseguiren accedir a la propietat de la terra. En l'anomenat *bienni roig* de 1919-20, les ocupacions de finques i la por al bolxevisme van forçar el repartiment de terres de propietaris absentistes. I, més endavant, la redistribució de la terra enregistrà un avenç decisiu amb els decrets Gullò Segni (1944), el laude de Gasperi sobre la parceria (1948), la creació de la casa per la «piccola propietà contadina» (1948) i les reformes agràries siciliana i sarda... Unes disposicions encaminades a aturar els conflictes socials al camp i l'ocupació de les terres incultes dels latifundis, i a pal·liar el problema de l'atur rural. Aquestes actuacions han comportat, al seu entendre, una nova relació, a Itàlia, entre l'home i la terra, tot i que avui dia, els nous cultivadors-propietaris es troben davant el difícil repte de mantenir un ús equilibrat i ecològicament sostenible de la terra. En la cloenda ens diu que la terra és un «recurs no renovable». Exposa que la relació dels homes amb aquest recurs constitueix una història social plena de situacions canviants, però la terra, emprada d'una manera o d'una altra, ha estat i és un complex laboratori constituït per matèria inorgànica i orgànica que captura l'energia solar per transformar-la en energia utilitzable per a les necessitats humanes en forma d'aliments. Per això, pensa que és preocupant que en els darrers decennis s'hagin consumit quantitats enormes de terra fèrtil que s'han destinat a l'aixecament de cases, fàbriques, carreteres, o magatzems... Observa que l'espai urbanitzat i ocupat per la localització industrial difusa segueix produint riquesa de forma diferent, però que això priva la terra d'aportar les seves qualitats irreproduïbles més precioses. Per acabar, recorda, de manera realista, que el món de la relació de la pagesia amb la terra que hem deixat enrere «fou un món extraordinàriament dur, de fam, cansament i suor», que ens ha llegat «una riquesa que estem malbaratant a la lleugera». En definitiva, Cazzola ens aporta una reflexió extremament rica en matisos sobre el què ha estat l'agricultura i, sobretot, la pagesia italiana i plena d'observacions extremament lúcides sobre la seva trajectòria i la seva desintegració en el curs dels darrers decennis. El relat assoleix, a més, una excel·lència literària que ens forneix imatges de gran força evocadora del món de la pagesia amb tota la seva densa riquesa social i humana que ja ha deixat d'existir. I el que es més d'agrair, ni la idealització ni tracta d'amagar el fet que va ser un món caracteritzat per l'explotació i el conflicte social.

La tercera part del llibre s'inicia amb l'aportació de Jesús Sanz Fernández, «Arqueología y paisajes en Castilla y León durante el holoceno: del neolítico al bronce», que és un capítol d'un estudi més ampli sobre els paisatges castellans que l'autor té en curs de realització. En el curs de l'holocè, els primers pobladors de la Meseta van iniciar l'adaptació del territori per a usos agrícoles i ramaders, com també la transformació del paisatge. L'autor indica que el que se sap al respecte és molt conjectural, perquè tot i que la investigació d'arqueòlegs, paleobotànics i pol·lindòlegs ha fet progressos, encara hi ha poca informació empírica, i precisa que la visió tradicional aportada per la prehistòria és que es tractava d'un territori desert sense presència de rastres epipaleolítics ni mesolítics, per la qual cosa no es planteja l'aculturació de la població autòctona per nousvinguts. Els colonitzadors van venir de l'exterior portant el paquet neolític (cereals, ramaderia i ceràmica) desenvolupat. En el curs d'un període molt considerable de temps, no es detecten

assentaments estables de població, i l'hàbitat van ser coves i, sobretot, poblats de cabanes molt fràgils i de caire temporal evidenciats pel testimoni dels «camps de forats». La presència de túmuls megalítics per als enterraments col·lectius és tardana i es pot interpretar com a evidència d'una ocupació sistemàtica del territori per grups tribals igualitaris, els quals, posteriorment, van experimentar un procés de jerarquització –durant el calcolític i l'època de la ceràmica campaniforme– avalat per la proliferació d'enterraments individuals que contenen signes de prestigi social. El mode de subsistència era l'agricultura itinerant –de boïgues obertes amb foc– descrita per Clark, de guarets molt llargs i practicada amb eines com el pal cavador o arades no metàl·liques, que es complementava amb un component ramader alimentat, primer, mitjançant la transtermitància i, després, durant l'edat de bronze, la transhumància. La població mantingué contactes culturals i d'intercanvi amb altres cultures peninsulars del sud i d'occident, interromputs per períodes d'aparent aïllament. A l'època del bronze es fa palesa l'existència d'un desenvolupament desigual de la regió amb relació a les cultures de llevant i, sobretot, del sud, a causa del seu ancoratge en estructures socials tribals poc jerarquitzades.

En pàgines posteriors, Sanz explica que aquest esquema s'ha vist modificat pels coneixements aportats pels nous jaciments investigats, i, també, per la renovació dels mètodes i de les tècniques d'excavació. Exposa que les noves recerques han portat a considerar la probabilitat que els orígens del neolític a la Meseta castellana es remuntin a 6000 a.C., és a dir, poc després de la seva arribada a les costes llewantines. I que els primers pobladors eren grups procedents de la perifèria peninsular (possiblement de llevant), el mode de vida dels quals era itinerant amb assentaments estacionals dels quals serien vestigis els camps de forats. Pel que fa al paisatge, indica que les anàlisis pol·líniques han evidenciat que es configurà un arbrat obert (on predominava el pi i el roure) amb abundància de matoll, que reflecteix la petjada d'una desforestació humana i animal. Amb relació a les activitats productives, esmenta que s'ha constatat el predomini dels blats «nus» respecte als «vestits» i als ordis; la presència de lleguminoses en petites quantitats; l'obtenció de carn, tant per mitjà de la caça com de la ramaderia; que la ramaderia fonamentada, en principi, en oví i cabrum es diversifica, després, amb la incorporació de bestiar boví i porcí. Respecte a l'hàbitat, precisa que s'ha posat de manifest que les coves eren un dels diversos refugis emprats de manera periòdica i recurrent per unes comunitats dotades d'una elevada mobilitat derivada de l'aprofitament de pastures estacionals, i que, possiblement, no hi hagué assentaments fixos fins a l'adveniment de la cultura megalítica (4500 a.C.), associada amb enterraments col·lectius de caire monumental. El fet que aquests monuments funeraris es presentin aïllats suggereix que cada grup tenia el seu cementiri i afegeix que hi ha raons per creure que en les immediacions hi havia el poblat i els camps de conreu. Tanmateix, adverteix que aquesta hipòtesi és feble, perquè no s'han localitzat ni sitges ni fons de cabana i abunden, en canvi, els camps de forats. L'autor remarca que els estudiosos han trobat nombrosos indicis d'assentaments estacionals (tot i que reiterats), de deveses i d'activitat preferentment ramadera... La qual cosa el porta a considerar la probabilitat que imperés el model d'*ignicultura* (cultiu de boïgues) formulat per Clark, malgrat haver estat objecte de crítiques a causa de la inexistència de proves empíriques

de l'ús del foc i per altres raons. Entorn d'aquesta qüestió, considera que les agricultures neolítiques (sempre associades a la ramaderia) van estar subjectes a dos obstacles: un clima amb un acusat estrès estival en coincidir el final del cicle de creixement de les plantes amb els màxims tèrmics i els mínims hídrics; i unes disponibilitats de força de treball escasses a causa de la baixa esperança de vida i de la dificultat de trobar dones fora del grup. En canvi, el factor terra va ser extremament abundant –per la baixa densitat demogràfica– durant molt de temps, almenys fins al període megalític, en què hi ha indicis de certa distribució del territori, i el factor capital no presentava cap restricció, atès el nivell tecnològic de l'època. En aquest context, l'autor assenyala que els pagesos del neolític disposaven d'un actiu intangible, però extremament eficaç: el foc. Indica que aquests primers conreadors podien cultivar, després de l'incendi d'àrees boscoses, el tros durant diversos anys amb el pal cavador, i en caure els rendiments per unitat de superfície, repetir l'operació en un altre indret. I evidencia que el sistema és una modalitat de guaret llarg i, alhora, un procediment de fertilització per efecte de les cendres derivades de l'incendi. Recorda que en condicions tecnològiques preindustrials, en els cultius intensius (com assenyala Boserup), el producte per unitat conreada augmenta a costa del descens de la productivitat del factor treball, i que el procés d'intensificació només té lloc quan hi ha una creixent pressió demogràfica, o a resultes de pressions externes: exigència de transferir renda a tercers. I també recorda que en economies agràries amb fortes restriccions demogràfiques és més important la productivitat del factor treball que la de la terra. Per aquestes raons, l'autor considera que no es pot desestimar el model agrícola de Clark –encara més quan anàlisis polícniques més fines han detectat indicis de focs i s'han documentat els paisatges vegetals que origina– combinat amb una ramaderia extensiva amb pastures de devesa.

Exposa que excavacions recents en jaciments extremanys han posat de manifest que en el primer neolític (5204-4847 a.C.) existia una vegetació d'alzinar amb ginebre, que havia estat cremat per ser posat en cultiu segons indica la presència de pol·len de cereal; que en el neolític mitjà (3628-3137 a.C.), l'alzinar i la densa màquia d'ullastre havien retrocedit i s'havia ampliat el cultiu de cereals a costa de cremar la vegetació arbòria i arbustiva. I observa que els investigadors creuen que el paisatge d'aquesta època corresponia ja a l'ecosistema típic de la devesa amb arbrat escàs i amb predomini de pastures. Per tant, considera que hi ha indicis que la transformació del paisatge tingué lloc per l'acció del foc sobre el bosc i l'estrat arbustiu per obrir clarianes, que van fer possible el cultiu i la incorporació del bestiar. En el cas de la Meseta, assenyala que el pas cap al primer calcolític (presència del primer metall: el coure) coincideix amb l'aparició d'un nou habitat, en coexistència amb els anteriors, consistent en poblats de extensió mitjana (fins a 4 ha) i relativament fortificats. Esmenta que la consolidació del calcolític estigué relacionada amb el desenvolupament de la cultura del vas campaniforme (2000-1600 a.C.) i que els jaciments evidencien, l'ús generalitzat del coure per fabricar armes (puntes de fletxa i punyals), acompanyades d'objectes sumptuaris (cintes d'or, botons d'os perforats, braçalets) i de ceràmica en forma de vasos, cassoles i cossis. Precisa que aquests canvis impliquen l'assimilació d'innovacions tecnològiques (com la mineria i la metal·lúrgica del coure) i que són coincidents amb l'aparició dels enterra-

ments individuals, i, per tant, d'una societat més jerarquitzada i més relacionada amb corrents culturals externs. També posa de manifest que al principi de l'edat del coure (3500-3300 a.C.) es detecta l'avenç de l'especialització ramadera en bestiar oví, cabrum i boví per a l'obtenció de carn, llet i derivats i llana i pells. L'estudi de les restes d'ossos trobades als jaciments mostra un predomini inicial del bestiar oví i cabrum, i, posteriorment, durant el calcolític, s'observa una diversificació en el bestiar domesticat amb subsistència de la caça. L'autor esmenta que les dades aportades per les noves excavacions portaren Harrison a formular el model d'un policultiu ramader datat entorn de 2000 a.C., en la configuració del qual es consideren factors determinants: les sequeres estiuenques del clima mediterrani i l'increment de la pressió demogràfica. La seva culminació seria la resultant d'una expansió agrícola gradual i d'una intensificació ramadera –amb un increment del bestiar porcí– que, a més de carn, esdevingué subministradora de llana, llet i derivats, fems i també de força de tracció. El procés arribaria al zenit amb la domesticació del cavall, emprat com animal de prestigi.

L'autor considera que l'impacte sobre el paisatge d'aquest desenvolupament seria la consolidació de la devesa, unida a l'afirmació de comunitats transhumants de tradició igualitària amb una gran mobilitat. Tot i això, consigna que Díaz del Río efectuà una crítica d'aquest model, fonamentada en exposar que els «camps de forats» i rases evidencien l'existència generalitzada a la Meseta castellana, durant el calcolític, de comunitats pageses estables i sedentàries, capaces de modelar els primers paisatges plenament agraris. Unes objeccions que creu que no són del tot menyspreables, malgrat que aquests vestigis semblen relacionats amb assentaments estacionals o periòdics del territori concordants amb el model de Clark. Tanmateix, l'autor reconeix que excavacions recents ofereixen per al campaniforme la imatge d'un món econòmic i ritual més complex del que s'havia imaginat, amb intercanvis externs i signes de diferenciació social. És més, exposa que la via pagesa (sense presència de camps de forats) ha estat documentada en les comunitats pageses de la vall d'Amblés (Àvila) entre 3000-2800 i 1880-1550 a.C., és a dir, en ple campaniforme i en la plètora demogràfica calcolítica. En aquest cas, el paisatge era constituït per bosc de pins a les serralades i una vall transformada en devesa amb presència d'alzina i poc arbust, que serví d'assentament a petits nuclis de població (granjes de 10-15 habitants) que vivien en cabanes sotmesos a la tensió d'una elevada mortalitat i manca de dones, que els exigia relacionar-se amb nuclis veïns. Les cabanes eren de planta circular, fràgils, amb llar de foc al mig i disposaven d'espais annexos per a sitges, corrals i altres usos, i s'ubicaven en la intersecció dels vessants de la muntanya i el pla, i prop de l'aigua de rierols. En les planes del fons de la vall, hi havia els camps de conreu i a les parts altes de les serralades, les pastures, àrees de caça, boscos per al proveïment de combustible i, en algun cas, meners per obtenir coure per fondre i per bescanviar. Es tractaria, doncs, de comunitats estables, sedentàries, fonamentades en una economia autosuficient basada en els cereals (conreats amb guaret llarg) i en pastures per al bestiar, sense excloure la transhumància, en el marc d'una societat tribal recolzada en relacions de parentesc. Els investigadors consideren que es tracta d'un model estable –els recursos disponibles en cadascun dels assentaments en garantien la reproducció– i que les seves

limitacions no procedien de la tecnologia emprada (que es desconeix), ni dels rendiments i disponibilitats de terra, sinó de l'escassetat de braços. Per tant, res no forçava la mobilitat i tot afavoria el sedentarisme. Les relacions entre grups eren estratègiques per obtenir dones, i hi ha evidències que n'hi havia per la presència de variscita i ceràmica obtingudes en contrapartida de coure, sílex i granit. L'extinció d'aquests poblats va ser generalitzada i simultània. Es creu que va ser deguda a un episodi àrid durant el calcolític. Els assentaments humans posteriors s'ubiquen en turons situats a una alçada considerable –constituïen veritables talaies–, prop d'aigua i amb una economia forestal (explotació de rouredes) i ramadera, i la pastura era la seva principal font de subsistència. L'autor consigna que l'adveniment de l'època del bronze sembla coincidir amb el pas a un clima més humit: retrocedí l'alzina i augmentaren la roureda reboll, les pastures hidròfiles..., i no es detecta la presència de pol·len de cereal. La qual cosa el porta a acceptar la possibilitat que la ramaderia tingués un paper rellevant en la configuració del paisatge –amb pastures riques en gramínies– obtingudes a base de foc, sense que sigui possible precisar si els assentaments humans eren permanents o estacionals.

En les conclusions, l'autor apunta la necessitat de enfocar la investigació assumint el fet d'una probable pluralitat de models, adoptant criteris diacrònics oberts i alliberats de periodicitats culturals. I precisa que les prospeccions arqueològiques de les darreres dècades han aportat coneixements que han modificat l'esquema tradicional exposat anteriorment, que proposa substituir per aquest altre. El clima de la Meseta castellana va ser, possiblement, durant l'holocè, fred i àrid, i els primers pobladors contribuïren a desarrelar els pins i van afavorir l'expansió de les frondoses i, sobretot, del roure. El poblament del territori s'inicià abans del que s'havia suposat. Els camps de forats són una constant durant tot el neolític a la regió, sense que s'hagi pogut determinar si es tracta d'assentaments estables o temporals i relacionats amb una *ignicultura* itinerant. En canvi, s'ha consolidat la convicció que durant el megalític tingué lloc la primera ocupació sistemàtica del territori, protagonitzada per grups tribals igualitaris i es consolidà la devesa com a forma característica del paisatge. L'edat del coure ha adquirit especial rellevància pel fet que s'han obtingut indicis d'expansió demogràfica, de proliferació d'objectes secundaris i d'afirmació de ramaders especialitzats (a la zona occidental) i de comunitats pageses autosuficients (vall d'Amblés). L'entrada en el campaniforme sembla relacionada amb l'emergència de comunitats més complexes, tant des del punt de vista social com cultural i ritual. En la transició a l'edat de bronze s'ha detectat un canvi climàtic –amb la successió d'un període àrid i d'un de més humit– que afavorí l'expansió de les frondoses i coincidí amb un decantament vers la ramaderia i l'expansió de la devesa a costa de les pinedes, però les evidències respecte a això són insuficients per fer generalitzacions. L'agricultura de boïgues i de guarets molt extensius sembla, en teoria, la més adequada per explicar l'economia agrària del període, però no hi ha evidències arqueològiques clares que relacionin els camps de forats, l'agricultura itinerant, la ramaderia, els paisatges... La Meseta no va romandre com un territori aïllat, però cap a la fi de l'edat del bronze, amb la subsistència de grups segmentaris i igualitaris, s'havia diferenciat del desenvolupament social més complex del sud peninsular. Aquesta diferenciació s'ha de

relacionar, segons sembla, amb l'existència d'una economia ben adaptada al seu entorn ecològic i incapaç de generar excedents susceptibles d'erosionar l'estabilitat d'un teixit tribal segmentari. Per acabar, l'autor observa que encara no es pot escriure una història dels primers paisatges vegetals de Castella i Lleó, tot i que, s'ha avançat en aquest sentit, i que, per seguir progressant, creu que és «imprescindible treballar amb models teòrics consistents que puguin ser contrastats empíricament amb l'evidència arqueològica; i, per descomptat, no es tracta tant d'*excavar més*, com d'enfocar l'excavació amb criteris més amplis i interdisciplinaris, en què els aspectes ambientals i econòmics hi juguin el paper que els correspon».

Manuel González de Molina, «Crecimiento agrario y sostenibilidad de la agricultura española de los siglos XVIII y XIX», afirma que l'anàlisi de les relacions entre història agrària i medi ambient l'han portat a proposar una nova interpretació de l'evolució de l'agricultura espanyola entre mitjan segle XVIII i la darrer del XIX. Ens diu que els sistemes econòmics basats en l'energia solar es caracteritzen per un predomini absolut de l'agricultura a causa de la seva dependència de la biomassa, que proporciona, en forma d'aliments i combustible, del 95 al 100% de l'energia i dels materials consumits. La producció de biomassa requereix l'ocupació de terra per realitzar el procés de fotosíntesi; per tant, la capacitat energètica estava limitada per la quantitat de terra i per l'eficiència dels convertidors (plantes més o menys adequades al medi). Exposa que l'escassetat de matèria orgànica va ser un problema estructural arreu i que es manifestà amb especial intensitat en climes d'escasses precipitacions, la qual cosa obligava a emprar el guaret per garantir la reposició de fertilitat. Precisa que la insuficiència esmentada es pal·lià, en certa manera, amb l'ús d'adobs verds i el cultiu de cereals associat amb lleguminoses que augmenta l'aportació de nitrogen. Les rotacions de grans, tubercles, oleaginoses i fibres disminuïen el risc d'una mala collita, asseguraven l'autosuficiència alimentària, i permetien sostenir densitats de població relativament elevades. I afegeix que la irrigació podia elevar considerablement la productivitat, però es veia limitada pel fet que es fonamentava en petites preses de derivació sense gaire capacitat de magatzematge; la captació de l'aigua del subsòl a través d'afloraments naturals o de sínies (mogudes pel vent o per motors de sang); el rec per gravetat, que feia que l'orografia condicionés l'amplitud de la superfície irrigada; i uns cursos fluvials que tenien una acusada estacionalitat. L'autor indica també que l'objectiu de la pagesia era assolir la màxima quantitat de biomassa útil, la qual cosa implicava que el procés productiu combinés la producció d'aliments i productes comercials amb la de farratges per al bestiar (palla) i combustibles, com ara sarments de cep o branques d'olivera. Aquest objectiu exigia mantenir equilibris estrictes entre els usos alternatius del territori: terres de cultiu destinades a produir aliments, fibres o altres primeres matèries; terrenys per a l'alimentació del bestiar; zones forestals per a l'obtenció de combustible, fusta i llenya. I observa que en les regions de pluviositat escassa, els costos territorials de producció de biomassa eren majors que en les humides, i els usos alternatius de territori podien arribar a competir entre ells i ser pràcticament excloents. En definitiva, González de Molina sosté que la producció de biomassa per mantenir una determinada població depenia d'un equilibri en què intervenien quatre variables: la magnitud de la població, la potència disponible

de tracció animal, la capacitat de fertilització, i la dotació de terra útil de què es disposava. La limitació de qualsevol d'aquest factors originava una reestructuració i una tendència vers un nou equilibri. El sistema es caracteritzà, a més, pel fet que el procés de producció agrari estigué circumscrit a marcs d'abast local o comarcal, a causa de la ineficiència (o elevats costos energètics) dels sistemes de transport que feia impracticable l'arrossegament a llargues distàncies de mercaderies de baix valor afegit.

Una vegada precisat el model interpretatiu, l'autor indica que la situació de l'agricultura espanyola de la segona meitat del segle XVIII es pot explicar d'acord amb aquest esquema. En aquest sentit, observa que la historiografia sosté que Espanya tenia, al començament del segle XIX, una densitat demogràfica baixa i un retard important en termes del PIB per km² respecte als països europeus avançats. Unes dades que li suggereixen que, possiblement, els sistemes agraris del país estaven per sota de les seves capacitats potencials, tot i que considera que la baixa densitat demogràfica obeïa, si més no, en part, a les condicions ambientals hostils –poca pluja, altes temperatures i elevada evaporació, sequeres periòdiques, gelades sovintejades– que havien limitat la subsistència de la població. Esmenta, al respecte, que les regions més densament poblades eren a la façana del cantàbric –les zones que tenien més humitat i majors rendiments agrícoles– i que la densitat de població disminuïa com més al sud i més a l'est en zones de baixa pluviositat i temperatures elevades. La pauta només es trencava allà on era possible la irrigació. Però l'autor admet que un acusat biaix en la distribució de la terra i les prerrogatives de què gaudia la Mesta –que impedièren ampliar la superfície cultivada– havien estat factors coadjuvants limitadors del creixement de la població. La població era regulada pel balanç entre satisfacció de necessitats alimentàries i força de treball disponible, i els obstacles per ampliar la superfície cultivada distorsionaven, a la baixa, el balanç. Tot i això, observa que, a les regions meridionals, hi havia una alta disponibilitat de terra per càpita, la qual cosa fa que la debilitat de la rompuda de terres no s'expliqui, només, per limitacions institucionals, sinó també pel comportament de les variables demogràfiques. Ho exemplifica amb els casos dels pobles andalusos de Colomera, Iznalloz i Santa Fe (tots de Granada) amb dades de mitjan segle XVIII, en què la demanda de tracció animal estava per sota de la potència disponible, s'emprava un percentatge molt baix dels fems produïts pel bestiar, i la mà d'obra (població activa masculina) estava situada per sota de la demanda potencial derivada de la terra disponible. L'autor infereix d'aquestes mostres que no mancava terra, ni tracció animal, ni capacitat de fertilització, sinó que el factor escàs per explotar els recursos disponibles era la mà d'obra. En créixer la població, van augmentar els repartiments de terres i les rompudes il·legals..., la qual cosa relativitza el poder de les oligarquies per impedir l'expansió dels cultius. Els casos d'altres poblacions com Baena (Córdoba) o Montefrío (Granada), evidencien situacions semblants. Les baixes densitats de la població andalusa de l'època es relacionen amb la possible incidència d'una pressió fiscal excessiva relacionada amb els costos de manteniment de l'imperi colonial espanyol, però l'autor oblida que la regió quedà molt poc densament poblada arran de la reconquesta medieval i que això s'agreuja amb l'expulsió de la població moresca.

En el següent apartat s'esmenta que el desenvolupament agrari del segle XIX s'ha interpretat, de manera generalitzada, com a resultant de l'increment de la superfície cultivada, és a dir, d'un creixement extensiu que tingué efectes negatius sobre la productivitat. L'excepció a aquesta regla serien les regions humides del Cantàbric i els espais exigus del litoral català, valencià o murcià, gràcies al desenvolupament del regadiu o de cultius especialitzats de tipus arbustiu o arbori, que van possibilitar que s'incrementés el producte per unitat de superfície. L'autor sosté que el creixement agrari andalús, entre mitjan segle XVIII i mitjan segle XIX, no va ser únicament extensiu, sinó que, paral·lelament, augmentaren també la productivitat i els rendiments. Les dades aportades referents a les poblacions de Montefrío, Baena, Santa Fe i Castilleja de la Cuesta evidencien que el creixement del producte agrari s'efectuà entre 1752 i la dècada de 1850 per tres vies: ampliació de la superfície irrigada i millores en la dotació d'aigua; intensificació en algunes zones (els *ruedos*) per efecte d'emprar una major proporció dels fems disponibles; i una utilització més intensa de la mà d'obra. L'abast del procés d'intensificació va dependre, sobretot, segons diu, de les disponibilitats d'aigua per sistemes de rec per gravetat i també de les de fems per a la fertilització. El creixement del producte agrari (malgrat la intensificació) va ser més aviat modest, i considera que això s'explica per la inexistència d'un mercat integrat fins després de la construcció de la xarxa ferroviària. Mentrestant, apunta que les necessitats de la població de zones interiors s'hagueren de satisfer amb recursos locals, i recorda que, en les dietes alimentàries, el pa aportava, a mitjan XIX, més de la meitat de les calories per càpita consumides. En conseqüència, la política agrària dels governs liberals s'adreçà a protegir la producció cerealícola per proveir la demanda interna. L'expansió del sistema del cereal i l'ampliació de la superfície agrícola s'efectuà a costa de disminuir l'àrea de pastures i de bosc fins que s'acabaren trencant els equilibris que havien possibilitat l'estabilitat dels sistemes agraris de bona part del país. L'autor emfatitza el fet que la minva de pastures i terrenys forestals i el tancament de les propietats –que limitaren l'accés als rostolls i a la pastura d'erms– debilitaren el potencial ramader espanyol. En aquest sentit, consigna que s'ha estimat que entre 1750 i 1865, la cabana ramadera experimentà un modest increment de pes que degué contribuir a un augment proporcional del fems. El procés hagué d'implicar un increment de la producció de farratges que creu relacionat amb la utilització de residus dels cereals i amb un augment de la producció de cereals pinso. Les dades relatives a les poblacions andaluses de Baena, Montefrío i Castilleja evidencien, a mitjan segle XIX, un ús molt elevat dels fems disponibles per fertilitzar, preferentment, el regadiu i els *ruedos*. L'autor també observa que la disminució de les pastures coincidí amb un canvi en la composició de la cabana ramadera: va créixer el bestiar mular –per efecte de l'increment de la demanda de tracció– i davallà el boví i, més encara, l'oví i cabrum. Els avantatges del bestiar equí en tasques de tracció eren considerables: plantejava menors exigències alimentàries, atès que podia subsistir amb residus de la producció agrària; els fems que generava eren més aprofitats, pel fet de residir en estables, que no pas els del bestiar de renda que els escampava, en bona part, per les pastures.

L'autor consigna que aquest model de creixement agrari arribà al seu sostre durant les dècades de 1860 i 1870, quan s'assolí el màxim aprofitament de l'adob orgànic produït per la cabana ramadera. L'increment del producte agrari passà a dependre, a partir d'aquí, només de l'entrada en explotació de noves terres o d'intensificar l'aportació de treball humà per tal d'incrementar els rendiments. Les dades que subministra sobre poblacions com Baena o Montefrío suggereixen que els dèficits de nutrients s'intensificaren. L'autor remarca que les conseqüències d'això degueren ser molt negatives per a la sostenibilitat del sistema agrari en el seu conjunt i per al model de creixement adoptat, i que els costos territorials s'elevaren pel fet de dependre, cada cop més, del guaret per reposar la fertilitat. Assenyala que el major consum de terra degué agreujar el problema de manteniment de la cabana ramadera a causa de la disminució de les zones de pastura. Exposa que les dades sobre l'evolució de la ramaderia espanyola entre 1865 i 1908 semblen confirmar això, ja que indiquen una davallada important tant en pes com en nombre de caps de la cabana. I ens diu que, a la província de Granada, el pes de la cabana ramadera disminuï, entre 1750 i 1865, un 3,3%, i que, entre 1865 i 1890, la davallada va ser d'un 11%. Menys bestiar, menys fems: això incidí negativament sobre la productivitat de la terra. Observa que la reducció de la capacitat de fertilització portà a una utilització menys intensiva dels *ruedos* andalusos i a una disminució de la producció per càpita. Esmenta que les evidències disponibles mostren que els rendiments de la producció andalusa de cereals tendiren a l'estancament durant el vuit-cents, pauta que sembla que es pot generalitzar a tota l'agricultura cerealícola de la mediterrània espanyola. L'esgotament del creixement agrari (relacionat amb problemes de fertilització) ocasionà un fre malthusià, i apunta que aquest està relacionat amb la creixent migració interna i amb l'onada emigratòria iniciada cap a la fi de segle. L'especialització en cultius arbustius i arboris possibilitava eludir les esmentades restriccions i va ser, tant a Andalusia com a les altres regions de la Mediterrània, la principal alternativa al creixement extensiu cerealícola. La vinya i l'olivera no requerien adobament i proporcionaven una collita anual, és a dir, no exigien els guarets del sistema del cereal. L'autor, però, diu que els estudis de cas que ha efectuat qüestionen la sostenibilitat de l'especialització en aquest conreu i que els seus rendiments eren baixos... Encara més, indica que aquesta especialització se sostingué «descapitalitzant el capital natural», sense que aportí cap mena d'evidència que justifici un balanç tan negatiu en el cas andalús d'uns cultius que protagonitzaren processos reeixits d'intensificació agrària a d'altres regions de la perifèria peninsular.

En les conclusions, l'autor reafirma que el problema de la reposició de fertilització esdevingué, durant la segona meitat del segle XIX, l'element crític de sostenibilitat de la producció agrària. Exposa que la sortida de la crisi agrària de la fi de segle, fonamentada en l'especialització i en l'elevació dels rendiments, només resultà possible quan els adobs químics (produïts amb combustibles fòssils) van permetre superar l'escassetesa estructural de fertilitzants. I per acabar, afirma que la crisi bladera de la darrer part del XIX no s'explica solament per l'arribada de blats barats, sinó per l'entrada en contacte de dues agricultures amb sistemes de reposició de nutrients molt diferents. En aquest sentit, sosté la hipòtesi que les terres al vell

continent, després de segles de conreu i de la intensificació del set-cents i del vuit-cents, estaven exhaurides i havien esgotat la capacitat de seguir incrementant els rendiments, mentre que els països ultramarins gaudien d'uns sòls verges que tenien unes reserves de nutrients molt elevades i, per tant, uns costos territorials de reposició de fertilitzants relativament baixos. És evident que aquesta interpretació no encaixa gaire amb el que se sap sobre la diferència de costos de la producció bladera europea i americana, és a dir, que el gran avantatge de les agricultures americanes estava en una major productivitat per actiu ocupat (pel fet de ser més mecanitzades) i no pas en els rendiments per unitat de superfície cultivada, que eren acusadament inferiors als de les agricultures intensives europees. En definitiva, l'estudi de González de Molina explica la trajectòria de l'agricultura andalusa des d'una perspectiva acusadament fonamentada en el determinisme climàtic: la producció de biomassa es considera determinada per les condicions climàtiques i per la terra disponible, que al seu torn comporten equilibris sostenibles, o no, en entrar en relació amb l'oferta de força de treball, la producció de tracció animal i la capacitat de fertilització. El que queda fora d'aquest model és molt important: el paper d'un factor de producció tant cabdal com el capital; la qüestió de la relació entre els homes i la terra, i la distribució del producte agrari; l'esforç creador de la pagesia de què ens parla en aquest mateix llibre Franco Cazzola... Potser massa important.

Enric Tello, «Un vínculo perdido: energía y uso del territorio en la transformación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos», ens diu que sense abandonar la historiografia agrària i econòmica, la recerca sobre la transformació dels sistemes agraris a llarg termini l'ha portat (juntament amb X. Cussó i J.R. Olarieta) a investigar la nova comptabilitat economicocològica d'energia i de materials, i a l'estudi dels factors determinants del canvi global dels usos del sòl i de la coberta vegetal del territori. És a dir:

«Aquesta 'nova ciència' [de la *sostenibilitat*], que tracta d'entendre les forces motores i els mecanismes rectors de la transformació socioecològica a llarg termini per oferir a la societat l'opció d'intervenir en ells».

Observa que en el curs de les darreres dècades, l'interès per la història s'ha vist minat per un economicisme de mires cada cop més estretes i que la presa de consciència de la greu crisi ecològica del present està contribuint a revaluar el paper de la perspectiva històrica per entendre les relacions entre natura i societat. En això, hi veu un declivi de la l'ombra de Popper i una recuperació de l'historicisme marxista d'Otto Neurath. Exposa que la preocupació pel paisatge ha reulat en la historiografia contemporània, precisament en una època en què l'impacte de l'actuació humana sobre el territori s'ha fet més intens i perillós que mai. En aquesta inhibició, hi veu raons de caire ideològic relacionades amb una visió de l'*homo economicus* que considera el medi natural com un entorn de restriccions que el desenvolupament ha de contribuir a superar (l'ideal del *Prometeu desencadenat*), i que ha portat a ignorar la dimensió ambiental fins que els signes de crisi ecològica han obligat a rectificar. Per superar les velles visions, exposa que l'economia ecolò-

gica s'ha hagut d'obrir camí a partir dels indicis ecològics de Marx, d'observacions ambientals de Jevons i d'altres autors liberals, d'aportacions de corrents llibertaris, agraristes, neopopulistes... I afirma que la nova cultura emergent de la *sostenibilitat* «reclama *més* història, però també una *altra* història», dedicada a l'estudi de l'evolució del sistema ecològic que s'ha configurat a partir de la interacció entre societat (pautes culturals) i medi ambient.

La *sostenibilitat* es defineix com la manera de satisfer les necessitats de cada generació sense minar la capacitat de fer el mateix per a les successives. En aquest sentit, indica que la colonització o humanització d'un territori no implica que deixi de funcionar com a sistema natural, i que els *agroecosistemes* i els entorns urbans creats pel treball humà poden degradar l'ecologia del territori i posar en perill la seva capacitat per satisfer necessitats humanes, llevat que hi hagi una acció correctora. Perquè l'acció humana sobre el medi natural no sempre ha de tenir efectes degradants, pot impulsar també processos de reparació i millorar la capacitat de sustentació que ajudi la capacitat d'autoregeneració dels mateixos ecosistemes. Per tant, la demanda neta de reparació ecològica es considera la resultant d'agregar la degradació natural i la interferència humana i de deduir la restauració natural i l'actuació restauradora. L'autor considera que la comptabilitat de flux d'energia i de materials és una eina potent per analitzar aquesta qüestió i que, per això, són de gran utilitat les nocions bàsiques de l'ecologia sobre els fluxos d'energia amb relació al funcionament ambiental del territori. Esmenta que Ramon Margalef aportà els fonaments teòrics que evidencien que la sostenibilitat és una funció directa de la complexitat i inversa de la dissipació d'energia, o pèrdua de capacitat de produir treball útil (entropia). Els sistemes vius aprofiten la dissipació d'energia solar de baixa entropia i la tornen a l'espai en forma de reflex d'alta entropia, i així els ecosistemes de la terra mantenen un ordre dinàmic. Per tant, quan l'actuació humana comporta un increment de la dissipació d'energia ocasiona una disminució de la complexitat del sistema, i la degradació ambiental n'és el resultat. Segons Margalef, els mosaics agraris de la Mediterrània eren exemple d'una bona explotació humana, perquè la funció productora en els espais més simples i dissipadors d'energia es combinava amb la funció protectora dels més madurs i diversos. Actualment, la interposició de barreres urbanes i viàries, cada vegada més contínues i poderoses, determina que la resta del paisatge passi a ser residual. En aquest sentit, Margalef apuntà la necessitat d'estudiar l'impacte de l'ús d'energia externa per part de l'home i assenyalà que les xarxes de transport destrüïen el mosaic d'àrees que no podien subsistir de manera independent. L'impacte de l'ús d'energia externa sobre la complexitat i la biodiversitat ecològica del paisatge pot resultar positiu i negatiu, però hi ha el perill que una expansió indefinida de l'apropiació humana del territori acabi anul·lant el seu funcionament ecològic. En canvi, una pertorbació moderada, recurrent, fluctuant en el temps i l'espai, pot haver comportat que l'energia externa invertida en el funcionament agroecològic dels paisatges hagi contribuït a augmentar la seva diversitat i capacitat de resistència a les actuacions.

L'autor indica que la comptabilitat dels fluxos d'energia i materials pot proporcionar dades per identificar les oportunitats ofertes pel medi i corregir-ne les defi-

ciències, i que aquesta intenció era present en aquells que fa una trentena d'anys van elaborar els primers balanços energètics dels sistemes agraris, urbans i industrials. Els estudis esmentats van evidenciar que l'eficiència energètica de l'agricultura tradicional era positiva i molt superior a la de després de la «revolució verda», que ha convertit el sector en gran consumidor net d'energia fòssil i en font de contaminació difusa. En aquests darrers anys, el grup integrat per R. Garrabou, X. Cussó, J. R. Olarieta i l'autor d'aquest estudi ha reprès la investigació sobre aquesta qüestió. Les noves recerques han confirmat el deteriorament del rendiment energètic dels sistemes agraris a llarg termini. Els estudis efectuats a la comarca del Vallès evidencien que el sistema agrari generava, pels volts de 1860, 1,7 unitats energètiques per a cadascuna de consumida, i que en el període de 1999-2004, el rendiment era, només, de 0,2. És a dir, l'obtenció d'una unitat d'energia exigeix la inversió de 4,5. S'enregistrà, doncs, un enorme dèficit en el balanç energètic. En l'interval esmentat, els *inputs* externs han experimentat un augment espectacular i ha tingut lloc un important procés de canvi d'usos del sòl que ha implicat una creixent desintegració funcional entre cultiu, ramaderia i bosc. En definitiva, el deteriorament del rendiment energètic després de la «revolució verda» s'evidencia en el fet que els *inputs* externs assoleixen actualment en el Vallès 135 GJ/ha (gigajulis/hectàrea), mentre que la fixació fotosintètica mitjana d'energia solar a la coberta vegetal només és de 34 GJ/ha. El flux d'energia externa està relacionat, en dues tercers parts, amb la importació de pinsos per alimentar el bestiar, que ha assolit un volum que no guarda cap proporció amb la capacitat del territori de produir pastures i farratges ni disposa de sòl agrícola per absorbir els purins com a adob. El resultat és, doncs, un desgavell territorial. La producció agrària final mitjana (d'uns 36 GJ/ha) requereix invertir 45 GJ/ha en gasoil, electricitat, fertilitzants i altres productes químics; el manteniment d'una cabana ramadera descomunal (xifrada en 1 t de pes viu per ha) exigeix importar pinso equivalent a 2,5 vegades tota la biomassa produïda per fotosíntesi al territori; en els boscos abandonats (i en expansió, atesa la reculada de la superfície cultivada) s'acumulen anualment 18 GJ/ha de biomassa forestal sense aprofitar, que es converteixen en una permanent amenaça d'incendi forestal descontrolat. L'autor observa que l'eficiència energètica dels sistemes orgànics del passat procedia, bàsicament, de la seva eficiència territorial, i l'actual ineficiència energètica, també. Entenent per eficiència territorial l'aprofitament del territori per satisfer necessitats humanes mantenint, a la vegada, el millor estat possible dels paisatges. Es planteja si cal admetre el concepte de *frontera* pel que fa a les possibilitats ecològiques i si certs avenços de la capacitat de producció no poden ocasionar un retrocés, a mitjà i llarg termini, de les dites possibilitats i endinsar-nos en un camí insostenible.

En aquest sentit, observa que l'estudi sobre el Vallès ha posat de manifest un altre efecte de la «revolució verda», el de la desconexió entre cultius, cria intensiva de bestiar i explotació forestal, que ha tingut un impacte negatiu en l'eficiència energètica molt superior al de la mecanització i el consum de fertilitzants químics. E. Tello explica que, darrerament, la investigació ha prosseguit –amb la incorporació dels ecòlegs J. Marull, J. M. Mallarach i J. Pino– i s'ha orientat a esbrinar la qualitat ambiental dels usos del sòl, i que l'equip decidí denominar eficiència

territorial la relació entre usos socials del territori i funcionament ecològic dels processos que s'hi desenvolupen. Es tracta d'estudiar, des d'una perspectiva històrica, la pèrdua d'eficiència territorial de cinc municipis del Vallès –dels quals es disposa de bons mapes històrics cadastrals–, en tres moments: 1853-56; 1954-56 i 1999-2004. Els resultats obtinguts han evidenciat canvis de paisatge poc acusats entre 1850 i 1950, i accelerats en el curs de la segona meitat del segle xx, amb un notable augment de la fragmentació del territori i de la heterogeneïtat del paisatge derivada de l'increment de cobertes (urbanes i viàries) no naturals. Els indicadors obtinguts mostren, a més, una pèrdua generalitzada de la capacitat del territori com a hàbitat a causa de la desconexió de les àrees funcionals per l'increment de les barreres antropogèniques. El medi ha esdevingut més adequat per a espècies oportunistes (que no requereixen condicions ecològiques especials) i terreny abonat per a la invasió d'espècies exòtiques. En definitiva, s'ha convertit en un espai desestructurat, incapaç d'acollir i connectar processos ecològics complexos. L'experiència esmentada porta l'autor a observar que les societats agràries tradicionals eren territorialment eficients, perquè eren pobres en energia. L'economia de base orgànica depenia, en darrera instància, de la fotosíntesi per obtenir qualsevol producte. Però l'explotació a gran escala dels combustibles fòssils del subsòl ha permès superar la dependència de la bioconversió animal, i l'ús integrat del sòl ha deixat de ser una necessitat, la qual cosa implica que la recuperació de l'eficiència territorial s'ha de fer en un context econòmic i ambiental diferent. Recorda que Neurath reivindicà la necessitat del que anomenà «revolució de la planificació», i assenyalà que, si la transició energètica i agrària s'hagués efectuat de manera ordenada i planificada (tenint en compte el territori), els desequilibris mediambientals no haurien arribat a tant.

En la darrera part de l'estudi, indica que aquesta «nova ciència» de la *sostenibilitat* no ha d'implicar deixar de banda els aspectes socials i econòmics que són l'objecte central de la història agrària. Per evitar-ho, diu que han considerat fonamental identificar les forces motores del canvi territorial, així com els agents que amb les seves decisions econòmiques, territorials i polítiques intervenen en la trajectòria d'aquestes forces. Es considera, a més, que el redreç d'aquests processos i una bona conservació dels paisatges no s'aconseguirà sense tenir en compte els agents capaços de prendre aquestes decisions i el context econòmic, polític, fiscal o cultural en què s'adopten. Que la comptabilitat dels fluxos d'energia i materials no podrà substituir mai la consideració dels grups humans que els empen, ni la recerca de les seves motivacions, aspiracions i conflictes. I que l'estudi del paisatge no pot deixar de considerar la problemàtica de la desigualtat de l'accés a la terra i el paper d'aquells que els van construir i preservar i que ara tant valorem. L'autor indica, també, que l'economia ecològica inclou l'anàlisi detallada de la capacitat de treball i de la seva assignació mitjançant balances d'ús del temps total de treball disponible en cada comunitat. En aquest sentit, precisa que, en el cas del Vallès, s'ha comprovat que vers el 1860, els actius ocupats en activitats manufactureres superaven els dedicats a feines agrícoles, ramaderes i forestals. Estableix que, si bé en l'economia agrària orgànica de mitjan segle xix, la gent vivia, principalment, del territori, estava integrada, alhora, en xarxes comercials molt denses que la

connectaven a territoris llunyans. Per il·lustrar-ho, indica que en aquesta època, a la província de Barcelona, malgrat l'important procés d'especialització vitícola, el cereal seguia ocupant el 44% del sòl cultivat i cobria el 39% de les necessitats de consum de blat i de farina de la població. Explica que la reconstrucció estadística i cartogràfica d'usos del sòl i comercialització dels principals productes agraris de més de 300 municipis de la província de Barcelona (el 1860) no evidencia l'existència de la successió d'anells que trobà Von Thünen, sinó d'un puzzle molt complex d'especialitzacions parcials i diversificacions complementàries. Un resultat que dota de sentit els mosaics encara policulturals d'aquell paisatge agrari tan eficient energèticament i de tan bon funcionament ecològic. Per acabar, considera que la idea central de la investigació de cercar la relació entre l'ús d'energia i el territori té encara molt recorregut, perquè, malgrat els avenços en qüestions energètiques i en reconstrucció digital de mapes històrics d'ús del sòl, queda molt camí per fer en la recerca del nexa perdut entre energia, territori i qualitat ambiental. Un trajecte en què, ens diu, hi ha encara dificultats metodològiques sense resoldre. Sigui com sigui, cal subratllar la voluntat expressada de manera explícita al llarg d'aquest estudi que els esforços investigadors orientats a desenvolupar aquesta «altra història» de la *sostenibilitat* no han d'implicar un allunyament de la història de les persones i de les societats.

José Manuel Naredo, «Presión inmobiliaria y destrucción de sistemas agrarios y suelos de calidad. El ejemplo de la comunidad de Madrid», afirma que ha compartit amb R. Garrabou l'afany de mirar la història des del territori i d'esmenar les mancances que en aquest sentit té la història econòmica i àdhuc la història agrària. L'esmentada preocupació s'ha traduït en un estudi sobre els canvis esdevinguts en l'ús del territori de la Comunidad de Madrid en el curs del darrer mig segle. El treball s'ha fonamentat en fotografies aèries del 1956, 1980 i 2005 i en informació procedent dels mapes de cultius i aprofitaments de 1980 i 2005. Ens diu que la investigació ha tingut com a objectius: l'avaluació de l'impacte del creixement urbà sobre el territori; l'evolució dels aprofitaments agraris; i precisar el canvi experimentat en el model d'ocupació del sòl. L'autor assenyala que l'anàlisi cartogràfica evidencia que durant aquest període s'ha produït un canvi de model en l'ocupació del sòl, que ha comportat que d'un «mar» de ruralisme i de natura poc intervinguda –que acollia illots urbans units per una xarxa viària tènue– s'hagi passat a un «mar» metropolità, amb residus de natura que cal protegir, travessat per un sistema viari impactant. La transformació ha suposat una inversió de la tipologia original del territori. Exposa que l'expansió del nou model urbanístic es recolza en el desenvolupament de la xarxa viària i que es caracteritza per rodejar i aïllar l'espai rural per transferir-lo a nous usos, la qual cosa donà lloc a una ocupació del territori que coneixem com a conurbació difusa. En definitiva, creix de manera descontrolada (sota els impulsos de la conjuntura econòmica), destrueix espais rurals i antics assentaments urbans i demanda quantitats creixents d'energia i materials per càpita que posen de manifest la seva insostenibilitat. El consum de materials (exclosa l'aigua) va créixer a la Comunitat de Madrid, durant el període 1984-2001, a una taxa anual del 3,6%, i en plena bombolla immobiliària, durant el període 2001-05, a la del 6,5%. Un ritme de creixement impensable de perpetuar.

L'autor indica que l'emergència d'aquest model d'expansió urbana difusa s'explica per la relaxació de les polítiques d'ordenament urbanístic, que han propiciat que s'edifiqui, no per habitar o llogar, sinó per vendre i realitzar les plusvàlues derivades de la conversió de sòl rústic en metres quadrats edificats. El procés es gestà a Madrid (i arreu d'Espanya) sobre la base del capgirament que suposà la ruptura de la pauta del predomini del lloguer dels habitatges i l'ascens experimentat per la compra fins que l'estatge en propietat ha assolit una hegemonia abassegadora. En el curs de la dècada de 1950, predominava l'habitatge de lloguer –molt més acusadament a grans ciutats com Madrid i Barcelona– i, durant les cinc dècades posteriors, el país s'ha convertit en líder europeu d'habitatges ocupats en propietat, com també d'habitatges secundaris i desocupats. El cens de 2001 evidència que a la Comunitat de Madrid, només el 13,6% dels habitatges principals eren de lloguer, i que existien uns 600.000 habitatges secundaris i desocupats. La política de foment de l'habitatge en propietat es completà amb l'anorreament de la normativa urbanística, que donà lloc a constants demandes de requalificació de terrenys per part de constructors i promotors immobiliaris contravenint els plans generals de molts municipis. I quan això es conjugà, a partir de la segona meitat de la dècada de 1990, amb el fet que el «sector del totxo» gaudí d'una creixent oferta de liquiditat, es desfermà un *boom* immobiliari sense precedents que afectà molt intensament Madrid i consolidà, definitivament, el model de conurbació difusa. L'autor aporta dades relatives a la Comunitat de Madrid sobre l'evolució de l'ocupació del sòl per a usos urbans i industrials directes i indirectes que evidencien que va créixer molt per sobre de la població. Entre 1956 i 1980, la població es multiplicà per 2,1, i l'ocupació de sòl ho féu per 3,6; i entre 1980 i 2005, la població es multiplicà per 1,2, i l'ocupació de sòl per 1,7. En el període de 1956-2005 es produí, doncs, un notable augment de la petjada «ecològica territorial» per càpita. Exposa que es detecta també que el creixement de la superfície ocupada es més gran que l'increment del nombre d'habitatges. Entre 1956 i 2005, el nombre d'habitatges es multiplicà per 5,2, i la superfície ocupada ho féu per 6. La intensitat d'ocupació per càpita passà de 112 m², el 1956, a 196, el 1980, i a 263, el 2005; i la superfície ocupada per habitatge passà de 496 m², el 1956, a 553, el 1980, i a 580, el 2005. Aquests increments no s'expliquen per un augment de la superfície residencial –que més aviat descendí–, sinó per l'increment de la superfície dedicada a usos i servituds territorials indirectes per persona i per habitatge, inherent al nou model. L'ocupació indirecta de sòl només suposava, el 1956, el 10,8% del total ocupat, i un 85% estava ocupada pels embassaments; el 1980 significava el 25,4%, un 37% de la qual era dedicada a pedreres, un 13% a abocadors, un 24% a sòl en promoció i el 25% restant l'ocupaven els embassaments; i el 2005 equivalia el 25,5%. Es remarca que l'ocupació indirecta ha crescut molt per damunt de la directa i ha passat d'absorbir 12 m² per càpita, el 1956, a acaparar-ne 47, el 1980, i 196, el 2005. En l'ocupació indirecta de sòl no s'hi comptà la superfície de les autopistes, els aeroports i altres infraestructures de transport considerades equipaments, que el 2005 significava el 14,6% del total de sòl ocupat.

J. M. Naredo emfatitza el fet que aquest procés urbanitzador ha comportat l'ocupació i l'anihilació de gran part de sòls agraris de més qualitat i productivitat i que

aquesta tendència s'ha accentuat en el curs dels darrers anys. Durant el període de 1956-80, un 56,3% de les terres ocupades per l'expansió urbana estaven classificades entre les agrícoles de més qualitat, i durant el de 1980-2005, un 69% eren terres d'aquesta categoria. Per tant, l'autor assenyala que es pot inferir que, entre 1980 i 2005, l'expansió urbana mostrà una especial preferència pels terrenys de regadiu i pels ocupats per cultius herbacis de secà –que aportaren més de la meitat del sòl consumit–, mentre que només significaven prop d'una tercera part de l'estoc de terres disponible el 1980. L'autor també remarca que és encara pitjor que s'ha perdut més terra de regadiu per abandonament que per ocupació urbana, a causa que molta de la superfície irrigada ha passat a les categories de sòl improductiu, matoll, pastura o a usos agraris menys intensius. I que quelcom de semblant ha passat amb els cultius herbacis de secà, que el 1980 significaven el 28% de l'estoc i que han cobert el 44% del consum de sòl. En aquest cas, també l'abandonament supera, amb escreix, l'ocupació per la urbanització, contribuint així a engruixir les superfícies improductives o d'usos agraris més extensius. El consum urbà ha tingut un impacte molt menys acusat sobre els sòls dedicats a aprofitaments agraris menys intensius. Entre aquests, hi ha el sòl forestal –més protegit– que es troba en zones de la *sierra* amb escassa població, tot i que s'ha vist també afectat per la dèria de les segones residències. Naredo indica que la qüestió del sòl improductiu és més complexa. El 1980 només significava el 3,4% de l'estoc i ha augmentat acusadament tant en termes absoluts com relatius. La causa es troba en què aquesta categoria acumula la terra en trànsit d'aprofitaments agrícoles a sòl urbà (constituïnt una mena de «guaret urbà»), atès que bona part de les terres abandonades del cultiu passaren a la condició de sòl improductiu a l'aguait d'una requalificació per ser transformat en terreny urbà. En definitiva, l'autor assenyala que és una evidència palesa que el model urbà imperant porta implícit el deteriorament dels sistemes agraris circumdants i que per efecte d'això es produeix un empobriment de la qualitat de l'estoc de sòl no ocupat. Entre 1980 i 2005, les superfícies ocupades pel regadiu i pels cultius de secà van disminuir un 25 i un 27%, respectivament, mentre que la de sòl improductiu enregistrà un increment del 116%. En termes relatius, passà de representar el 3,4% de l'estoc de sòl, el 1980, al 9,8%, el 2005. En definitiva, constata que una de les poques notes positives ha estat l'increment de la superfície forestal, per repoblació, sobretot, de terres de matoll i pastura. Amb relació a les transformacions experimentades en el medi urbà, observa que la formació de sòl de les quatre categories més apreciades (residencial i comercial, verd, esportiu i equipaments) es nodreix a costa del sòl en promoció i de les menys apreciades (abocadors i pedreres), que es van desplaçant a colonitzar noves zones perifèriques. L'autor evidencia que la formació de sòl de promoció és l'antesala en el procés d'expansió urbana sobre el sòl no ocupat, i l'existent en estoc ha augmentat considerablement, passant de 5.478,1 ha, el 1980, a 17.703,7 ha el 2005. Posa de manifest, doncs, la tendència creixent a l'ocupació indirecta de sòl inherent a l'expansió del model urbà difús.

En el darrer apartat de l'estudi, Naredo examina el procés des d'una perspectiva municipal i ordena els 182 municipis de la Comunitat de Madrid per indicadors de creixement demogràfic, d'estat i de canvi d'usos. Amb relació al creixement de la

població, palesa que entre 1956 i 1980, un petit grup de municipis de la corona metropolitana –receptors de l'onada migratòria de l'època– va experimentar un increment demogràfic intens, mentre que en la resta, la població es mantingué estancada o en regressió. Davant l'impacte migratori, el creixement es caracteritzà, doncs, per una gran asimetria i una polarització territorial, atès que només la població de 35 municipis va créixer per sobre de la mitjana de la Comunitat, i la dels 147 restants ho féu per sota o davallà (en el cas de 80). El panorama canvià radicalment durant el segon període (1980-2005), època en què l'increment demogràfic es moderà i, alhora, es generalitzà a tot el territori. En 145 municipis, l'augment de població se situà per sobre de la mitjana i únicament en 37, per sota, dels quals només 12 experimentaren minves de població. Els municipis de la primera corona metropolitana cediren el relleu del creixement a d'altres més allunyats de la capital. En alguns casos, l'augment demogràfic estigué relacionat amb operacions urbanístiques molt potents, que van tenir lloc de manera erràtica, impulsades per propietaris i promotors, i es desenvoluparen al marge de qualsevol criteri de planejament territorial. L'autor esmenta el cas del poble d'Arroyomolinos, que esdevingué escenari d'una operació urbanística a partir de l'aixecament d'un centre comercial i d'oci. Es tracta d'un cas típic de manipulació discrecional del poder per part de propietaris i promotors per assolir una requalificació massiva de terrenys a la recerca de plusvàlues. El poble disposava, el 1980, de 113 ha de regadiu, 1.020 ha de cultius herbacis, 220 ha de cultius arbustius i arboris i 299 ha de superfície forestal mixta. El resultat d'aquesta operació ha estat que el sòl agrícola gairebé ha desaparegut i que, a banda de la superfície ocupada, s'han format 861 ha de sòl improductiu i en transformació, equivalents al 42% de la superfície total del terme, 2.079 ha. L'experiència evidencia, doncs, que el deteriorament del territori es produeix, no solament per efecte de la destrucció directe de sòls de qualitat, sinó també indirectament per efecte de les transformacions operades en els sòls no ocupats, i s'indica que aquest cas no és l'excepció, sinó la regla. L'autor proporciona dades que aquest creixement urbanístic difús ha comportat la destrucció de bona part del regadiu i dels sòls agrícoles de més qualitat de manera generalitzada en els municipis de la Comunitat de Madrid. En definitiva, J. M. Naredo ens aporta un estudi innovador sobre la dinàmica d'aquest nou model de creixement urbà difús i també dels costos socials i ambientals que se'n deriven. Un procés relacionat amb la claudicació dels poders públics davant la pressió dels sectors especuladors, evidenciada per la relaxació (sinó abandonament) de la política de planificació i d'ordenament del creixement urbà que havia caracteritzat la trajectòria de l'Estat liberal espanyol.

Per acabar, hem de significar que aquest llibre tan extremament innovador, dens en continguts i multiforme en enfocaments, reflecteix el llegat que ens ha aportat Ramon Garrabou. El seus autors recullen i desenvolupen, des de perspectives diferents, els nous camins que Garrabou ha contribuït a obrir al llarg de la seva llarga i rellevant trajectòria docent i investigadora. Es concreta en la publicació de nombrosos llibres i articles que han tingut un gran impacte, sovint elaborats conjuntament amb els seus alumnes i col·laboradors, que seria excessivament prolix citar aquí. La seva recerca abraça un ventall molt ampli de preocupacions intel·

lectuals que va des de la investigació de les pautes del creixement agrari del segle XIX fins a la recerca sobre qüestions ecològiques relacionades amb la sostenibilitat. Una obra que ha contribuït, decisivament, a renovar la història agrària i que ha portat a iniciar noves línies d'investigació inexplorades. Hem de significar que, a més, ha sabut esperonar, alhora, el desvetllament d'inquietuds entre els joves investigadors i ha promogut el debat científic, tant dins com fora del marc estrictament acadèmic. En l'àmbit català, el Centre de Treball i Documentació, que promogué, esdevingué una creativa plataforma de discussió i confrontació de velles i noves hipòtesis de recerca, i el mateix es pot dir, pel que fa a l'àmbit espanyol, del Seminari de Història Agrària. I que ho ha fet sempre des d'un compromís social i cívic irrenunciable, una qualitat cada vegada més escassa en el món que ens ha tocat viure. En definitiva, el millor elogi que possiblement se li pot fer és que, sense el llegat de la seva tasca investigadora i de la seva petjada sobre una generació d'historiadors dedicats a la història agrària, aquest excel·lent llibre que conté tantes aportacions innovadores i extremament suggeridores no s'hauria pogut escriure.